

Tartu Ülikool
Loodus- ja tehnoloogiateaduskond
Ökoloogia ja maateaduste instituut
Geograafia osakond

Magistritöö loodusgeograafias

**LOODUSLIKE PÜHAPAIKADE MAASTIKULINE ANALÜÜS
JUURU, MUHU JA PÕLVA KIHELKONDADE NÄITEL**

Maris Vee

Juhendajad: PhD Taavi Pae
PhD Evelyn Uemaa

Kaitsmisele lubatud:

Juhendaja:

Osakonna juhataja:

/alkiri, kuupäev/

Tartu 2015

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. TEOREETILINE SISSEJUHATUS	5
1.1. Eesti usundiloo seos loodusega.....	5
1.2. Looduslikud pühapaigad	6
1.3. Eesti looduslike pühapaikade liigitus.....	8
1.4. Looduslike pühapaikade paiknemine.....	11
1.5. Looduslike pühapaikade tähtsus	14
2. METOODIKA.....	16
2.1. Inventeerimine	16
2.2. Analüüs	18
3. TULEMUSED JA ARUTELU	21
3.1. Looduslike pühapaikade tüübid ja paiknemine kihelkonniti	21
3.2. Looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikutüüpidel	27
3.3. Looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikupiiridel.....	30
3.4. Looduslike pühapaikade tüüpide asetsemine asustussüsteemi, nõlvade ja veekogude suhtes	37
KOKKUVÕTE	46
SUMMARY	48
TÄNUAVALDUSED.....	50
KASUTATUD KIRJANDUS	51
LISAD	55

SISSEJUHATUS

Looduslikud pühapaigad lisavad meid ümbritsevale maastikule nii kultuurilist, vaimset kui ka looduslikku väärtust. Lisaks aitavad nad leida ning hoida seost esivanematega ja pakuvad vaimset tuge raskel ajal. Looduslikke pühapaiku on Eestis uuritud juba 19. sajandi lõpust, ent nende uurimine katkes Nõukogude võimu tõttu. Taasiseseisvumise järgsel perioodil on uurimine taas teemakorda tõusnud (Oras, 2013). Siiani on Eestis looduslike pühapaikade uurimisel keskendunud pigem nendega seotud kombestikule, pärimusele, kirjeldustele ja neid on mainitud seoses usuliste toimingutega (Eisen 1996, Loorits, Remmel, 1998; Valk, 2007; Valk, 2009b). Maailmas aga on põhirõhk looduslike pühapaikade seosel bioloogilise mitmekesisusega ja nendega seotud kaitsesüsteemiga (Berkes, 2001; McLeod & Wild, 2011; Rutte, 2011).

Looduslikke pühapaiku pole Eestis maastiku seisukohalt siiani eriti uuritud. Heiki Valk on kirjutanud ülevaatliku artikli Eesti looduslike pühapaikade regionaalsetest eripäradest (Valk, 2009b) ning antud töö autor on oma bakalaureusetöös uurinud Põlva kihelkonna ristipuude paiknemist (Vee, 2013). Noppeid looduslike pühapaikade paiknemise kohta on võimalik leida ka muudest publikatsioonidest (Viidalepp, 1940; Tamla, 1985; Jonuks 2011).

Käesoleva magistr töö laiemale uurimisteenaks on looduslikud pühapaigad ja nende seos maastikuga ning asustusega. Töös uuritakse kolme kihelkonda: Juuru, Muhu ja Põlva, ning esitatakse eripärad ja seosed Eesti eri piirkondade looduslike pühapaikade paiknemises. Alandmetena kasutatakse Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuse käest saadud inventuurilehti, mille põhjal valitakse töösse ajaloolised looduslikud pühapaigad. Nende põhjal koostab autor andmetabelid, kuhu koondab iga loodusliku pühapaigaga seotud maastikulise info ja mille põhjal toimub analüüs. Magistr töö eesmärgiks on selgitada seosed Juuru, Muhu ning Põlva looduslike pühapaikade paiknemisel asustuse, kirikute, mõisate suhtes ning paikade seos kõlvikutega ja kõlvikute piiridega.

Käesoleva töö uurimisküsimusteks on:

- Kas looduslike pühapaikade asukohta ja asustuse/kirikute/mõisate/teede vahel on seos?
- Kas tuleb välja seos looduslike pühapaikade asukohtade, reljeefi ja kõlvikute vahel ja milline see on?
- Kas ja kui palju esineb piirkondlikke erinevusi nende seoste vahel?

1. TEOREETILINE SISSEJUHATUS

1.1. Eesti usundiloo seos loodusega

Looduse kummardamine on olnud kõigi rahvaste esimeseks religiooniks (Berkes, 2001). Eesti kohalik usk on ajas muutunud ja arenenud ning tema kujunemisesse on panustanud ka ümbritsevad rahvad ja kultuurid (Valk, 1998), mistõttu on keeruline tuvastada neid kombeid ja uskumusi, mis meile algupäraselt omased on olnud. Eriti tugevalt on siinseid uskumusi oma traditsioonide ja kommetega mõjutanud Skandinaavia ja Saksamaa (Masing, 1995).

Eestlastele omasele usule on iseloomulikud nii animatismi kui ka animismi tunnused (Paulson, 1997). Animatismi iseloomustab usk kõigis objektides leiduvasse väesse, elavasse loodusesse, animismi aga usk looduses valitsevatesse vaimudesse ja haldjatesse, kelle mõjusfäär on enamasti piiratud (Valk, 1998). Hinge esinemisvorme on siinses kultuuriruumis olnud mitmeid, usuti nii siirdhinge, irdhinge, projektiivhinge, hingushinge. Irdhinge kujutelmale kujunemisele aitasid kaasa nähtused nagu unenäod ja nägemused, irdhinge puhul on tegu elusolendite kehastusega peegelduste, varjude jms näol (Paulson, 1997). Irdhing võib olla üheks aluseks üleloomulike olendite tekkimisel (Paulson, 1997). Usuti ka siirdhinge eksisteerimisse, millesse uskumise kaudu on osaliselt võimalik seletada ka meie esivanemate looduse austamist (Loorits, 1990). Sageli esinevad animismi ja animatismi vormid kõrvuti, puul võis olla oma vaim, mis võis temast irduda, samas võis puu olla ka ise elav olend, oma soovide ja tahtmistega, kes on ohverduste või palvluste objektiks (Paulson, 1997).

Eestlaste uskumustes pole kindlat kohta, kuhu hing pärast surma siirduks. Projektiivhinge puhul jäi hing pärast inimese surma keha juurde, matmiskohta, saades ajapikku selle koha valitsejaks (Masing, 1995). Uskudes, et hing võib elada edasi ka pärast omaniku surma, omistati laibale eriline võim ja nii usuti, et ka matusekoht omab laibaga seostatavat väge ja vajab seega erilist kohtlemist ning austamist (Loorits, 1990; Eisen, 1996). Laibaga seostatavat väge on võimalik seletada ka uskumusega, et hingeta jäänud kehasse on talletunud üleliigne elujõud, mida saab elavate hüvanguks ära kasutada (Eisen, 1996). Matmiskoht võib ebasobiva

käitumise korral surma või hädaga inimest karistada, samas aga võib vajadusel abiks olla rituaalide läbiviimisel, mistõttu kardeti kalmukohti ja hoiti neid puutumatusena (Loorits, 1990). Seos matmiskoha ja puude vahel on püsinud eestlaste teadvuses nii tugevalt, et kajastub tänapäevasteski kalmistutes (Valk, 1995; Kõivupuu, 2009).

Lisaks looduses leiduvatele esivanemate hingedele usuti ka loodusobjektide ja looduse kui terviku hingestatusesse, lähtuti põhimõttest, et kuidas inimesed loodusega käituvad, nii käitub loodus inimestega (Loorits, 1990). Metsaga valesti suheldes võis mets eksitada või mitte saaki pakkuda, seetõttu kujunesid loodusega suhtlemiseks välja kindlad käitumisnormid, looduselt millegi saamiseks pidid inimesed talle midagi vastu andma, ohverdama (Loorits, 1990). Ohvrit ehk andi on kasutatud kõrgematelt vägedelt teene palumiseks, nende tänamiseks ja vajadusel lepitamiseks (Eisen, 1996). Ohverdamise abil hoolitseti looduses elavate hingede eest ja tagati nende heatahtlikkus, teisalt püüti ohverduste abil panna seda looduse väge ja vaimu endale sobival viisil käituma: mõjutama saagikust, inimeste tervist ja heaolu (Loorits, 1935). Ohverdamise toimingut vaadeldi kui lepingut inimese ja teda ümbritsevate vägede vahel (Loorits, 1935; Eisen, 1996).

1.2. Looduslikud pühapaigad

„Püha“ mõiste eesti ja soome kultuuriloos ulatub juba ristiusu-eelsesse aega ja on mõjutanud ka hilisemal ajal arusaamist „pühast“ (Anttonen, 1992). Sõna „püha“ kirjeldab meie ja meie sugulasrahvaste kultuuriruumis muust eraldatud ja eraldi asetsevat (Anttonen, 1992). Maatükile peale vaadates on raske kindlaks teha, kas tegu on püha kohaga või tavalise paigaga (Karjalainen, 1922; Charmichael *et al*, 1994). Lisaks nähtavatele omadustele kannab püha paik endas ka tervet hulka nähtamatuid reegleid ja nõuandeid, mis aitavad püha kohaga suhelda (Charmichael *et al*, 1994) ja mida antakse edasi põlvest põlve. „Püha“ sisaldab endas ettekujutust hoomamatust ajast ja ruumist, kust pärinevad inimesed ja muud reaalsuses eksisteerivad olendid ja kuhu nad kõik pärast surma tagasi pöörduvad (Anttonen, 1992). Looduslikud pühapaigad on siiski loodud looduse poolt ja inimesed on hakatud neid ühel või teisel põhjusel pühaks pidama ja inimese poolt kasutama (Jonuks, 2009).

Looduslikeks pühapaikadeks saab üle terve maailma pidada nii maa- kui ka veealaseid, millel on inimeste ja kogukondade jaoks vaimne väärtus (McLeod & Wild, 2011). Looduslikeks

pühapaikadeks võivad maailma mastaabis olla kõik looduslikud objektid: mäed, metsad, puud, jõed, järved, laguunid, koopad, saared ning allikad. Paljud pühapaigad on väga väikesed, sellised, millest on teadlikud vaid mõned inimesed, samas teised on jällegi külastuskohaks miljonitele (McLeod & Wild, 2011). Läänemere-äärsetel Soome-ugri rahvastel iseloomustab „püha“ mõiste anomaalsust, mis pühakohtade puhul on seotud erandlikkusega ning liminaalsus¹, millega tähistatakse ritualiseeritud muutuseseisundit (Anttonen, 1992).

Pühapaik kannab endas enamasti lisaks „pühaks“ olemisele ka mingeid muid funktsioone, mis võisid omavahel ka kattuda (Jonuks, 2012). Eestis loetakse ajaloolisteks looduslikeks pühapaikadeks loodusliku välisilmega paiku, mille kohta on ohverdamisele, pühakspidamisele, ravimisele, palvetamisele või muule usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid folkloorseid, arheoloogilisi, ajaloolisi või muid andmeid (Kultuuriministeerium, 2008). Siiski tuleb silmas pidada, et pärimus ei anna täpset selgust, mis kunagi olnud on, vaid tegu on mitmekihilise ja muutuva nähtusega, milles peegeldub kaudselt ka pärimuse kogumise aeg (Remmel, 1998). Ajalooliseks peetakse looduslikku pühapaika, mille kasutuselevõtu algus ulatub 20. sajandist varasemasse aega (Kultuuriministeerium, 2008). Erandiks loetakse vaid ristipuud, nendega seotud kombestik on osaliselt elus tänapäevalgi ja neid tekib vähesel määral nüüdki juurde (Kaasik, 2009). Sellise määratluse puhul jäävad aga võimalikud vanemad looduslikud pühapaigad, nagu lohukivid, mõiste alt välja, kuna nii vana pärimus pole rahva mälus säilinud (Jonuks *et al*, 2014).

Viimasel ajal on hakatud siiani juurdunud ajaloolise loodusliku pühapaiga mõistes kahtlema ja on püütud seda täiendada ning arutelu tekitada, nii on selle asemele pakutud välja „pärimusliku pühapaiga“ mõistet, mis on oma sisult neutraalsem ja laiem (Jonuks *et al*, 2014). Antud mõiste hõlmab endas kõiki pärimuslikke pühakohti, tegemata nõudmisi koha ajaloolisusele ja hõlmates endas muu hulgas ka keskaegsed kabelikohad, millega seotud usulised tegevused pärinevad samas rahvausundist kui looduslike kohtadega seotud (Jonuks *et al*, 2014). Eelmisel sajandil on juurde tekkinud uued kohad, mis on seotud uute kommete ja uskumustega: tabalukkude kinnitamise kohad, lintidega kurpesad, mis jäävad ajalooliste looduslike pühapaikade mõiste alt välja (Jonuks *et al*, 2014).

---

¹ Liminaalsuse mõiste hõlmab seisundite või protsesside vahepeal olemist. Tegu on justkui piiril olekuga, mil ei olda ei siin- ega seal (Turner, 1970). Looduslike pühapaikade puhul tähendaks see siin- ja sealpoolsuse üleminekualal asumist.

1.3. Eesti looduslike pühapaikade liigitus

Looduslike pühapaikade piiritlemine ja liigitamine pole kerge, kuna niisamuti nagu on keeruline öelda, kust algab ja lõpeb mägi, on keeruline kindlaks teha, kus asub piir püha ja igapäevase maastiku vahel (Äikas, 2011). Looduslike pühapaikadega on seotud mitmeid käitumisnorme. Muu hulgas on keelatud pühade puude raiumine, nii hiies kui ka üksikute puude puhul, sageli keelati ka okste murdmist. Pühapaigas ei tohtinud karjatada ega ka niita või sealt midagi kaasa võtta (Kütt, 2009). Sellistesse keeldudesse ei suhtunud tõenäoliselt nii rangelt, neid uskumusi vaadati pigem kui ideaali, kuidas looduslikus pühapaigas käituma peaks (Valk, 2005).

Eesti väikesest pindalast hoolimata leidub siin mitut tüüpi looduslike pühapaiku ja regionaalsed erinevused nende ilmes, nimetuses ja nendega seotud traditsioonides (Valk, 2009b). Ajaloolised looduslikud pühapaigad saab Eestis jaotada kompleksmälestisteks ning üksikmälestisteks. Kompleksmälestised hõlmavad püha maa-ala, mille piiresse võivad jääda pühad üksikobjektid (ohvrikivid, raviallikad, puud), millega on seotud konkreetne usuline ning rituaalne tähendus (Kultuuriministeerium, 2008).

Eestis levinuimaks kompleksmälestiseks on **pindalalised looduslikud pühapaigad**. Nad võivad endas sisaldada erilisi üksikmälestisi nagu pühi kive, allikaid, kalmeid, tantsu- ja tulekohti, lohke, erilisi puid (Kaasik, 2009). Tuntuimad ja enim uuritud pindalalised looduslikud pühapaigad on Eestis hiied (Jonuks, 2009), aga siia alla kuuluvad ka pühaks peetavad mäed ja muud alad. Varemalt on levinud arvamus, et hiiemetsade puhul oli valdavalt tegu tammikutega (Eisen, 1996), aga seda arvamust on ilmselt vorminud ka rahvusromantilised kujutelmad (Jonuks, 2009). Hiied jagunevad Eestis kolmeks: kõrgematel pinnavormidel paiknevad ja kivikalmetega seotud hiied, küladega seotud hiied, kus silmapaistev pinnavorm ei mänginud suurt rolli ja eralduses paiknevad hiied (Jonuks, 2007). Hiite puhul on üldiselt tegu kogukondlike pühapaikadega, mida on kasutanud koos ühe või mitme küla rahvas (Kaasik, 2009). Eralduses paiknevad hiied võisid siiski olla seotud pigem üksikisikute usuliste toimingutega, mitte niivõrd kogukondlike rituaalidega (Jonuks, 2012). Kuna hiie peamine väärtus tuleb maapinnast, siis on kõik, mis tema pinnasest võrsub püha (Kaasik, 2009).

Ristteid kasutati varasemal ajal mitmete toimingute läbiviimiseks, aga enamasti seostus nendega ka ohverdamise nõue (Eisen, 1996). Ristteedel on muu hulgas käidud ravitsemas, sinna on viidud põletamiseks surnu õled ja matustel surnu hinge kojukäimise takistamiseks õlut maha valatud (Eisen, 1996).

Levinud looduslikuks pühapaigaks, eriti rannikualadel on **kivid**. Ohvrikivideks on kivid, mis on uskumuste kohaselt omanud mõju inimeste käekäigule ja millele on seetõttu viidud ohvriande ja mille juures on läbi viidud ka muid rituaalseid toiminguid (Viidalepp, 1940). Põhja- ja Lääne-Eestis on kive kasutatud peamiselt ravimiseks (Valk, 2009b), levinud oli kividele ohvriandide toomine (Valk, 1998). Ohvrikivide juures käidi sageli just maapinnast saadud haiguste, peamiselt nahahäde ravimise tarvis (Viidalepp, 1940). Austatud kive iseloomustab sageli lamedam kuju ja märgid kivi pinnal, millesse kogunenud veega raviti haigusi (Viidalepp, 1940; Eisen, 1996). Osa kive on kasutanud vaid üks pere, teisi jälle terve kogukond (Kaasik, 2009). Pühad kivid asusid tihiti küla lähedal kultuurmaal, harvem metsas, Lõuna-Eestis asusid nad sagedamini veekogu kaldal (Viidalepp, 1940).

Pühadeks puudeks või põõsasteks võivad olla iga liigi esindajad (Eisen, 1996). Levinuimaks pühapuu liigiks on siiski tamm, millele järgnevad mänd ja pärn (Puss, 1995). Siinkohal on oluline arvestada, et tõenäoliselt on rahvusromantilised kujutelmad mõjutanud rahvapärimust ja nii on enimmainitud puuliigiks tammed (Jonuks, 2009). Puu pühaks pidamise juures on oluliseks olnud ka puu omadused nagu eriline välimus. (Puss, 1995). Puude pühaks pidamine on metsavööndis elavatele soomeugrilastele eriti omane (Valk, 1998). Sageli olid puud, eriti ravitsemisega seotud puud, pahklikud, mügarlikud, lõhederohked (Remmel, 1998). Muidugi kaasnes pühade puudega ka eriline käitumine, ei tohtinud neilt oksa murda ja mõnes kohas ei võinud neid isegi puutada, teises kohas justnimelt pidigi puud puudutama sinna ohvriandi viies (Eisen, 1996). Lehtede ja koore ning puualuse mulla tarvitamine oli lubatud vaid haiguse ravimiseks, aga alati pidi puule tänutäheks midagi vastu jätma (Eisen, 1996)

Ristipuud, mis tinglikult kuuluvad pühade puude klassi, esinevad mälestusmärkidena surnutele, tegu on puudega, mille koore sisse on tõmmatud rist (Eisen, 1996). Risti lõikamine matusetalitluse käigus on Lõuna-Eestis tänapäevalgi säilinud matusetalitluse osa, kus lahkunuga kalmistule minnes peatutakse ja lõigatakse tee kõrval paiknevasse puusse rist (Kõivupuu, 1996). Tegu on tõrjemaagilise toiminguga, millega tagatakse, et surnu ei hakka kodus käima (Eisen, 1996), hiljem on see muutunud suurel määral ka lihtsalt vana tava

järgimiseks (Kõivupuu, 1996). Tavaliselt tõmmatakse rist okaspuu sisse (Eisen, 1996), eelistatumad on mänd, kuusk ning kask, vähesel määral esineb ka teisi liike (Kõivupuu, 1996). Traditsiooniliselt on ristipuu külge ohvrina ka lõngu ja paelu seotud ja suupistet või viina pakutud (Torp-Kõivupuu, 2004).

Peamiselt Mulgimaal olid varemalt levinud **pühaaiad**, mis olid enamasti ühe pere kasutada, need paiknesid talude vahetus läheduses või pisut kaugemal (Loorits, 1935). Aias võis paikneda ohvrikivi, mõnes kohas oli aeda sisenemine aga keelatud ja ala aiaga ümbritsetud (Loorits, 1935), seda ala kaitsmiseks reostamise eest (Eisen, 1996). Sinna aeda on sageli viidud just esimesi osasid värskest saagist: viljast, piimast, lihast, supist jne (Loorits, 1935). Ühe-pere pühapaikadena olid levinud ka vared, mis sarnaselt pühaaiaga paiknesid talude vahetus läheduses või põllul (Kaasik, 2009). Nende puhul on tegu kivikuhjadega, mis on põldudelt kogutud kividest laotud või teinekord mõne haua kohale kantud (Eisen, 1996). **Ahikotuse** puhul, mis on eriti levinud Tarvastus, on tegu hiisi, ohvrikive, ohvriaedu jms ühendava pühapaiga liigiga ja nad on olnud seotud nii ühe kindla talu, kui ka mitme külaga. Ahikotuste nimega hõlmatakse ka kivihunnikuid ja ahervaresid, mis sageli püha puu või põõsa kõrval asusid (Eisen, 1996). Ahikotuses käidi ande viimas kas iga päev või tähtpäeval (Eisen, 1996).

Eestis on pühaks peetud ka erinevaid **veekogusid**, levinuimaks on vaieldamatult allikad, mis on levinud eriti Lääne-Eestis ja Saaremaal (Tamla, 1985). Enamasti on nad seotud ühe külaga, mõned on olnud tunutumad ka laiemalt (Tamla, 1985; Vilbaste, 2013). Allikate puhul on püha ka nende ümbrus (Kaasik, 2009). Rahvapärimuse järgi võib allikad jagada pühadeks, hiie-, ravi-, silma-, elu-, ilma-, viinaallikateks (Eisen, 1996), aga see loetelu pole kindlasti lõplik ja paljudel allikatel on olnud mitu funktsiooni (Tamla, 1985). Allikaid on kõige enam kasutatud ravitsemiseks, vähemal määral ka ainult ohverdamiseks või ilma mõjutamiseks. Raviallikatest suurima osa moodustasid silmaallikad, allikaveega silmade pesemine pidi parandama silmanägemist ja vähendama väsimust (Tamla, 1985). Enamasti oli silmaallikate puhul tegu väiksemate allikatega, millest paljud on tänaseks ära kuivanud (Vilbaste, 2013). Pühast allikast vee võtmiseks pidi enne allikale midagi vastu andma, kõige enam ohverdati münte, aga ka hõbevalget (Eisen, 1996). Paljude allikate, mitte ainult pühaks peetavate, läheduses paiknevad ka ohvrikivid, ent selle põhjal kindlat seost nende kahe objekti vahel välja tuua ei saa (Viidalepp, 1940; Tamla, 1985). Kuigi allikadki võivad oma ilmelt olla erinevad on kõige sagedamini pühaks peetud allikaid, mis voolavad itta (Eisen, 1996) või põhja (Tamla, 1985).

Just põhjasaunas voolavad allikad pidid olema eriliselt tugeva tervendava väega (Tamla, 1985). Lisaks allikatele on pühaks peetud ka veesilmi, järvi, ojasid, tiike, kraave, kaeve, jõgesid ning merealaseid (Tamla, 1985; Eisen, 1996.).

1.4. Looduslike pühapaikade paiknemine

Looduslikud pühapaigad on valitud inimese poolt ja nende sattumine inimeste rituaalsete tegevuste keskele on samuti inimese valiku tulemus (Valk, 2007). Üldjuhul on looduslikud pühapaigad ruumiliselt määratletud ja igapäevasest ruumist eraldatud (Metssalu, 2014), nad paiknevadki tihtipeale kogukonna maa ja sellest välja jääva maa piirialadel (Valk, 2005) jäädes reeglina siiski kultuurmaastikele või nende lähedusse (Valk, 2009a). K. F. Karjalainen, kes on uurinud Soome-ugri rahvaste religioone, on nende pühade paikade tekkele pakkunud välja kolm võimalikku varianti. Esiteks alad, kus oli eriti rikkalikult saakloomi, mistõttu kütid hakkasid uskuma, et seal elab mõni haldjas, kohad, mis olid uskumuste järgi juba iidsetel aegadel šamaani poolt pühaks kuulutatud ning paigad, kus on nähtud ilmutusi jumalusest. Šamaan või tavaline elanik on antud kohas näinud mõnd ebamaist nähtust või olendit. Pühad paigad on tekkinud ka vanadesse asulakohtadesse, mille asustamine toimus enne Vene võimu alla sattumist ja vanadesse matmiskohtadesse, mis olid oma funktsiooni kaotanud, ent rahva mälus oli talletunud teadmised, et seal elavad esivanemate hinged (Karjalainen, 1922).

Pühad kohad valib inimene, see on aga aega nõudev protsess. Looduslike pühapaiku on Eestis tekkinud nii kristliku võimu ajal kui ka tänapäeval, aga nende valimise protsess pole suulises pärimuses enam säilinud (Valk, 2007). Pühapaikade asukoht on üldiselt seotud asustuse mustriga (Valk, 2007; Jonuks, 2012) ja looduslike pühapaikade tüüpides ning hulgas leidub regionaalseid erinevusi (Valk, 2007).

Paiga valituks osutamist võib olla mõjutanud ala silmatorkavus: tihti on püha paiga asukohaks valitud kõrgem koht, erilise kujuga puud või silmatorkavad kivid (Karjalainen, 1922; Eisen, 1996; Valk, 2007; Tacon, 2010). Topograafiline erandlikkus võib olla pühaduse tunnuseks ja pühaks tunnistamise läbi eraldati argised, igapäevased nähtused ja erandlikud, anomaalsed nähtused ning seeläbi määratleti nende vahel teatav piir (Anttonen, 1992). Võimalikuks mõjutajaks uute kohtade valimisel võisid olla ka juba olemasolevate kohtade omadused või rituaalide läbiviimiseks sobivate loodusobjektide, esinemine (Valk, 2007). Kuna minevikus

maeti surnuid ka hiide ja matusetalitlused olid pikad, siis oli vajalik ka joogivee lähedus. Hiiepaigad võidi seetõttu valida asulate ja linnamägede ümbruses just kohtadesse, kus asus võimsam puudesalu ning allikas (Vilbaste, 2013). Pühasid kohti iseloomustab lisaks nende anomaalsusele ka piiri olemasolu täheldamine ja selle ületamise võimalikkus (Anttonen, 1992; Tacon 2010) kuigi tänaseks ei pruugi need piirid enam säilinud olla (Jonuks, 2009). Looduslikud pühapaigad mujal maailmas on seotud ka aladega, kus maapind on moonutatud, sageli maa sisejõudude poolt, aga ka aladega, kust avaneb avar vaade ümbritsevale (Tacon, 2010).

Lisaks välistele tunnustele võidi pühasid kohti looduses valida ka nähtmatute ja tunnetuslike omaduste järgi (Valk, 2007). Sellistes kohtades võib taimede kasvu ja kohta ennast mõjutada lisaks kasvutingimustele ka koha eriline energia, sageli erineb sealne taimestik muust ümbrusest, puude oksad kasvavad märkimisväärse nurga all, puud on erakordselt pakklikud, neid kohti võib korduvalt tabada välgunool ja inimesed aja- ja suunataju on häiritud (Valk, 2007).

Läänemere idaranniku rahvaste looduslikud pühapaigad on suurelt jaolt sarnased, levinud on pühad puud, kivid, allikad ning üldiselt on sarnased ka Eestisesed pühapaigad (Valk, 2009b). Süüvides edasi piirkondlike eripärade uurimisse, tulevad välja Eesti eri piirkondade looduslike pühapaikade tunnused, mis oma olemuselt ei ole juhuslikud vaid on seotud kohalike loodusolude, ajaloolise tausta ning kultuuriliste kommetega (Valk, 2009b). Eesti pühapaigad saab jagada regionaalses mõttes kaheks suuremaks alagrupiks: rannikualadel paiknevad pühapaigad ning sisemaal paiknevad pühapaigad. Tinglikult tõmbab piiri nende vahele Pärnu-Mustvee joon (Valk, 2009b). Hiie-nimelisi paiku asub rohkem Põhja- ja Lääne-Eestis (Remmel, 1998). Üksikud kivid ning puud, mida kasutati ravitsemisel ja ohverdamiseks on taas enam levinud Põhja-Eestis (Valk, 2009b), seal on pühad paigad ka rohkem mõne külaga seotud (Remmel, 1998; Valk, 2009b). Eriti Põhja-Eestis on levinud pühapaiga tekkimine puuks või kiviks moondatud inimesest (Hiemäe, 2011). Siinkohal pühade objektide asukoht ilmselt olulist rolli ei mänginud, küll aga tekkisid sellised lood erilisemate puude(gruppide) ja kivide kohta (Eisen, 1996). Lõuna-Eestis suuresti puuduvad pinnalised pühapaigad, neid asendavad üksikobjektid: kivid, mäed, puud (Valk, 2009b). Hõredama asustuse tõttu on lõuna pool pühapaigad seotud ühe kuni paari lähestikku paikneva taluga. Kui mereäärsetel aladel kajastus koha pühadus tihti ka nimes, siis sisemaal väljendus pühadus enamasti vaid kohaga seotud rituaalsetes tegevustes (Valk, 2009b).

Looduslike pühapaikade, eriti aga pinnaliste pühapaikade puhul on sageli oluline ka piiri olemasolu. Piir ise ei ole alati kuigi silmatorkav, aga siiski asub pühapaik ümbritsevast erinevas paigas (Jonuks, 2009). Hiis oli inimestele tähtis, ta seostus kõrgemate vägede ja rituaalidega ning ta paiknes maastikus kindlas kohas, tema juures puudus ebamäärasus (Remmel, 1998). Tihti asuvad pinnalised pühapaigad, eriti hiied, kõrgematel ja silmapaistvamatel kohtadel maastikus, mõned hiied asusid aga hoopis raskesti ligipääsetavates kohtades nagu soosaared, tihedad metsad (Jonuks, 2009).

Ohvrikivid asuvad enamasti põldudel, harvem karja- ja heinamaadel või metsas. Selline paiknemine on ootuspärane kuna ohvrikivid on seotud inimasustusega ning põllud asuvad taludele lähemal kui metsamaa (Viidalepp, 1940). Kivide puhul ei ole pühaks pidamise peamine põhjus olnud vaid kivi suurus, sest austatud on ka kive, mis jäävad suuremalt osalt maa sisse või on mõõdult väiksemad. Siinkohal tuleb silmas pidada ka kivi ümbrust, sest kivi suurus võib olla väga suhteline. Lagedas ja kivideta maastikus võib ka väike kivi silma paista, samas kui paljude kivide keskel pannakse tähele alles teistest märgatavalt suuremaid või erilisemaid (Viidalepp, 1940). Sageli on ohvrikivid asetsenud ka veekogude läheduses, seda eriti Lõuna-Eestis ning pühaks on teinekord saanud ka ristteel paiknev kivi (Viidalepp, 1940), sest ristteelegi on omistatud maagilisi võimeid (Eisen, 1996). Ohvrikivide puhul saab tuua välja ka mõningast seost kivikalmete ja mõneti ka vanade linnusekohtadega (Viidalepp, 1940).

Pühasid puid on kõige enam teada Lõuna-Eestis, kõige vähem aga saartelt ja Kirde-Eestist (Puss, 1995). Ristipuud, mis on seotud matusetalitlusega ja surnu hingega, asuvad enamasti kalmistu suunas liikudes tee paremas servas, seda on seletatud asjaoluga, et matuserongkäiguga kiriku poole liikudes on rist lihtsam samale poole teed tõmmata (Kõivupuu, 2009). Sageli asuvad nad ka kolme tee ristist kuni saja meetri kaugusel, omades ristteega silmsidet. Ilmselt on nii hiljem kergem oma pere ristipuud üles otsida, kuna ühetaolisel sirgel maanteel oleks see keerukam. Ristipuud asuvad enamasti ka segametsas, üksikpuuna esineb neid harvem (Vee, 2013).

Raviallikad on levinud üle Eesti, aga eriti arvukalt esineb pühaks peetavaid allikaid Lääne-Eestis, Saaremaal ning piki põhjarannikut (Tamla, 1985). Selline eripära tuleb ilmselt suuremast kontaktist skandinaavia ja germaani hõimudega, kelle kombesid siinseid traditsioone mõjutasid. Seda toetab Põhja- ja Lääne-Eestis levinud haldjatekultus ja põhjasuunda

voolavate allikate tähtsustamine kuna need mõlemad uskumused pärinevad Skandinaaviast (Tamla, 1985).

1.5. Looduslike pühapaikade tähtsus

Loodulikud pühapaigad on üldiselt olnud kohaks, kus hoitakse looduslikku kulgu (McLeod & Wild, 2011). Maailmas esinevad religioonid ei määratle küll täpselt, kuidas säilitada elustiku mitmekesisust, aga nad määratlevad väärtused ja maailmavaated, mis kujundavad inimeste ja looduse vahelise suhtluse (Berkes, 2001). Viimastel aastakümnetel on looduslikud pühapaigad siiski tugeva surve alla sattunud, kuna nendega seotud uskumused on suuresti muutunud, muutumas või hoopiski kadumas (Rutte, 2011). Usk looduse hingestatusse hoidis mingil määral tagasi ka inimeste ahnust (Berkes, 2001). Määratledes teatud kohad pühadena, säilitati inimestele vajalike liikide elukohad ning sageli ka puhas vesi ning piirati olulisel määral nende ületarbimist (Berkes, 2001).

Paljudes religioonides on traditsiooniks kaitsta pühasid alasid või liike. Asjaolu, et üht või teist pühaks peetakse, ei tähenda, et ta alati inimesest puutumatuks jääb, vaid selle kaudu tähistatakse inimesepoolset vastutust nende alade või liikide eest (Dudley *et al*, 2009). Elupaikade ja liikide hävimise tõttu on looduslikud pühapaigad kui bioloogilise mitmekesisuse säilitajad üha rohkem tähelepanu saanud. Looduslike pühapaikade edasine kaitsmine aitab säilitada nii loodust kui ka inimkonna kultuurilist mitmekesisust (Verschuuren *et al*, 2010). Juba väikesed pinnalised pühapaigad on efektiivsed bioloogilise mitmekesisuse säilitajad (Berkes, 2001), mistõttu on oluline väärtustada looduslike pühapaikadega seotud väärtusi ja seeläbi aidata kaasa nende säilimisele (Daye & Healey, 2015).

20. ja 21. sajandil on täheldama hakatud globaliseerumisega kaasenevaid mõjusid, mistõttu on enam teadvustama hakatud kohaliku kultuuri olulisust rahva identiteedile (Antrop, 2003). Looduslikel pühapaikadel on oluline roll kollektiivse mälu kujundamisel, nad on jälgedeks esivanemate religioosset ajaloost ning sotsiaalsest tegevusest (Siikala, 2004). Pikk võõrvõimu all elamine on taganud, et rahvas hoidis eriti innukalt kinni kõigest, mis on oma ja meenutab olnud aegu (Remmel, 1998). Pühapaigad seovad oma traditsioonide kaudu inimesi kodukandi ja esivanematega, pakkudes seeläbi kiiresti muutavas maailmas kindlustunnet. (Siikala, 2004). Lisaks sotsiaalsete rühmade ühendamisele loovad pühapaikadega seotud

rituaalid need sidemed uuesti, mistõttu on neil oluline roll väikerahva identiteedi ning vaimu püsimisel (Siikala, 2004).

Looduslike pühapaikadega seotud käitumisnormid on tänapäeval üle kandunud ka meie kalmistukultuuri, mõjutades tänapäevalgi inimeste käitumist. Sarnaselt looduslike pühapaikadega ei tohi ka seal oksa murda, midagi kaasa võtta ega marju või lilli korjata. Ka surnuaias peetakse ennast üleval vaikselt ja rahulikult ning kalmistul einestatakse või jäetakse hauale ohvriannina midagi söödavat (Kõivupuu, 2009).

Eesti on soodsa asukoha tõttu olnud ihaldusväärne territoorium, pärast vallutusi jagunes ühiskond maarahvaks ja võõra kultuuritaustaga ülemkihiks. Võõras ei võtnud meie tavasid omaks, ja vastupidi, mistõttu vanad traditsioonid, mis suures osas Euroopas on hävinenud, on meie jaoks säilinud (Kultuuriministeerium, 2008). Siiski on võõrvõimud kohalikesse pühapaikadesse vaenulikult suhtunud ja püüdnud neid hävitada või siduda oma pühade kohtadega (Eisen, 1996). Katoliku kirik rajas kultuspaikadesse oma kabeleid ja riste, sellise käitumisega demonstreeriti enda üleolekut kohalikust usust ja püüti likvideerida edasiste paganlike tavade läbiviimise võimalus (Viires, 1975). Hiiekohtade hävitamisega püüti eestlasi sundida oma surnuid matma ristiusu kommeteile vastavalt kristlikesse surnuaedadesse ja omaks võtma kristlikke sünni- ja surmakontseptsioone (Kõivupuu, 2009). 17. sajandil hakkas luteri kirik rahvausundi vastu võitlema, muu seas anti ka käsk hävitada paganlikud matusepaigad ning ohvripuud (Viires, 1975). Nii raiutigi kirikuõpetajate, köstrite ja mõisnike eestvedamisel mitmed pühad puud ja lõhati kivid (Eisen, 1996).

Hoolimata intensiivsele pühapaikade hävitamisele, säilisid eestlaste seas vanad tavad. Ajalooliselt on looduslike pühapaiku kaitsnud ühiskonnas levinud käitumisnormid ja väärtushinnangud (Kultuuriministeerium, 2008), ent oma jälje on jätnud ka vahepealne nõukogude aeg. Põllumajanduse intensiivistamise ning maaparanduse käigus on paljud pühapaigad hävinud: mäed on laiali veetud, kivid õhku lastud, allikad kuivanud, puud maha võetud ning maa üles küntud. Linnastumine, rahvastiku vananemine ning väärtushinnangute ja tavade muutus, mis tänapäeval aset leiavad, ei ole olnud looduslike pühapaiku soosivad (Kultuuriministeerium, 2008). Nõukogude okupatsioon katkestas juba välja kujunenud elulaadi ja takistas traditsioonide edasikandumist, mistõttu nende olemasolust teadlikke inimesi on vähe.

2. METOODIKA

2.1. Inventeerimine

Käesoleva töö algmaterjaliks on SA Hiite Maja ja Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade korraldatud looduslike pühapaikade inventeerimise käigus koostatud Juuru, Muhu ja Põlva kihelkondade inventuurilehed. Antud töösse valiti need kihelkonnad, kuna nad esindavad Eesti eri piirkondi: Juuru kihelkond Põhja-Eestit, Muhu kihelkond Lääne-Eestit ning Põlva kihelkond Lõuna-Eestit. Ühtlasi on neis kihelkondades läbi viidud looduslike pühapaikade kaardistamine ning inventeerimine, mis tagab paikade kindluse ning andmete olemasolu. Lisaks Juuru, Muhu ja Põlva kihelkondadele on põhjalikum inventeerimine toimunud ka Võnnu kihelkonnas ning pühapaiku on kaardistatud ka Nõo, Räpina ja Hargla kihelkondades.

Looduslike pühapaikade inventeerimisele eelneb andmete koondamine, selleks analüüsitakse uuritava kihelkonna kohta olemasolev, peamiselt ajalooline ja pärimuslik teave, mis koondatakse külade kaupa kataloogidesse. Vastavalt uuritavas kihelkonnas valitsevatele uskumustele ja traditsioonidele kohandatakse ka küsitluskava, millest lähtuvalt kohalikega vestelda. Uuringujuht loob kohalikega esmase koostöövõrgustiku, millest lähtuvalt edasi minna. Enne välitöid korraldatakse uuritavas piirkonnas ka avalik kohtumine, milles tutvustatakse uuringu eesmärke ja saadakse täiendavaid kontakte. Välitööd jagunevad kohalike küsitlemiseks ja looduslike pühapaikade inventeerimiseks. Kohalikega vestlemise eesmärgiks on koguda uut teavet teadaolevate looduslike pühapaikade kohta, leida uusi paiku ning teha kindlaks nende paiknemine maastikul (Tartu Ülikooli Looduslike..., 2013). Üldiselt lastakse enne teadaolevate paikade mainimist inimestel endil rääkida, see tagab saadava informatsiooni autentsuse (Metssalu, 2009). Inimeste küsitlemisele ja paikade asukoha kindlaksmääramisele järgneb looduslike pühapaikade inventeerimine, mis lähtub inventuurilehest (Tartu Ülikooli Looduslike..., 2013). Inventuurilehte märgitakse muu seas koordinaadid, asukoha kirjeldus, kirjeldatakse taimestikku ja loomastikku. Põhjalikumalt kirjeldatakse põlispuuid, kive ja veekogusid, võetakse pühade loodusobjektide mõõdud ja jäädvustatakse nad fotole. Viimase etapina toimub saadud andmete korrastamine,

arhiveerimine. Välitööde tulemuseks on inventuurilehed, asendiskeemid, fotod, video- ja helifailid, infotabelid, kaardid (Tartu Ülikooli Looduslike..., 2013).

Muhu kihelkonnas, mis jääb Saare maakonda, toimusid esimesed välitööd 2005. aastal, seejärel täiendavad välitööd ka 2006. ja 2008. aastal. Vastavalt kohalikule kohapärimusele määratleti võimalike looduslike pühapaikade asukohad. Enne looduslike pühapaikade inventeerimist käisid Eesti Rahvaluule Arhiivi töörühm ja vabatahtlikud arhiivimaterjali põhjal Muhu kihelkonna kohalikke inimesi küsitlemas. Vestlus kohalikega toimus vabas vormis ning küsitluskavata, kuna viimane oli toona veel koostamisel. Kohalikelt küsiti, kas nad teavad piirkonna maastikus erilisi paiku, pärimuse kaudu uurijatele teadaolevaid paiku, koguti uusi kohapärimusega seotud jutte ning püüti nii kaardil kui ka maastikus looduslikud pühapaigad lokaliseerida. Pärast kohtade kindlakstegemist ja esmast jäädvustamist toimus paikade inventeerimine vastavalt meetodikale. Iga loodusliku pühapaiga juures märgiti ta nimi ja muud kogutud kohanimed. Kirjeldati loodusliku pühapaiga haakumist ümbrusega, pinnavorme, taimestikku, loomastikku, põlispuuid, kivikogumeid ja -aedu, ande, inimtegevuse jälgi. Lisaks anti hinnang säilivusele ja taastamise võimalikkusele, märgiti ülevaatlusel kogutud teave; joonistati asendiskeem ja jäädvustati paik fotodele.

Juuru kihelkonnas toimusid Jüri Metssalu eestvedamisel esimesed välitööd pärimuspaikade inventeerimiseks 2004. aastal. 2009. aastal toimusid uued välitööd kohapärimuse kogumiseks ja pärimuspaikade asukohtade määramiseks, nende hulgas talletati ka looduslike pühapaikadega seotu ning paremini säilinud looduslikele pühapaikadele tehti ka eksperdihinnangud. 2012. aastal viidi Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuse poolt läbi ka paikade meetodiline inventeerimine, mille käigus märgiti üles koordinaadid, asukoha kirjeldus. Kirjeldati taimestikku, loomastikku, paiga hetkeolukorda ja hinnati nende taastamise võimalikkust. Märgiti üles ka annid ja muud inimtegevuse jäljed antud kohas.

Põlva kihelkonnas toimusid SA Hiite Maja juhtimisel välitööd 2012. aastal, kus inventeerija abilisena võttis osa ka siinkirjutaja. Inventeerija abilise ülesannete hulka kuulus objektide pildistamine, inventeerimisel mõõtmine, intervjuude läbiviimisel abistamine, kohtade nii paber- kui ka elektroonilisele kaardile kandmine ja muu taoline. Intervjuudes kohalikega lähtuti küsitluskavast, mis oli kohandatud Lõuna-Eesti kommetega, see seisnes peamiselt ristipuude ja suitsusauna kombestiku suuremas kajastatuses. Ka inventeerimise aluseks oli inventeerimisjuhise, mis suunas inventeerijat paiga kirjeldamisel. Inventeerimisel märgiti üles

looduslike pühapaikade seni teadaolevad nimed; kogutud nimed; kirjeldati pühapaiga paiknemist, sealset taimestikku ja loomastikku; tehti asendiskeem ja fotod, kivide puhul visandati üles ka tähelepanuväärsemad külj- või pealtvaated koos mõõtudega. Looduslikku pühapaika mõõdeti, kirjeldati seal paiknevad põlispuud, kivikogumid, inimtegevuse jäljed, lisaks anti hinnang pühapaiga hetkeolukorrale ja taastamise võimalikkusele.

2.2. Analüüs

Analüüs põhineb inventuurilehtedel ja selle viis läbi autor. Esmalt töötati läbi väljavalitud kolme kihelkonna, Juuru, Muhu ja Põlva inventuurilehed, mis olid kihelkonniti eriilmelised ja sisaldasid erinevat informatsiooni. Juuru kihelkonna inventuurilehti oli 43, Muhu kihelkonna kohta oli neid 45 ning Põlva kihelkonnas 94. Inventuurilehtedest kirjutati välja üldine ning asukohakirjeldusega seotud informatsioon: pühapaiga nimi, inventuurilehe number, koordinaadid, tüüp, asukoha kindlus, inimasustus, reljeef, teed, loodusobjekt, kõlvik, mets, eristumine ümbritsevast, kommentaarid ja metainfo. Olenevalt inventeerija tähelepanekutest ja põhjalikkusest polnud iga pühapaiga kohta võimalik saada terviklikku informatsiooni.

Antud töös uuritakse looduslike pühapaiku, mida kasutati või teati 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, mistõttu jäeti tööst välja hilisema tekkega looduslikud pühapaigad ja taarausuliste loodud paigad. Lõplikuks uurimiseks jäi Juuru kihelkonnas 22, Muhu kihelkonnas 51 ja Põlva kihelkonnas 83 looduslikku pühapaika. Põlva kihelkonna suurem looduslike pühapaikade arv tuleneb Kagu-Eestis püsinud ristipuude kombe olemasolust ja ristipuude rohkusest antud piirkonnas.

Vastavalt olemasolevale informatsioonile loodi inventuurilehtede põhjal igale kihelkonnale oma andmetabel, mis sisaldas inventuurilehtede erineva põhjalikkuse tõttu informatsiooni kaootiliselt ja puudulikult. Saadud koordinaate kasutades kanti kolme kihelkonna looduslikud pühapaigad ArcMap 10.2 programmi abil Eesti kaardile. Põlva kihelkonna puhul jäeti uuritava ala terviklikkuse huvides sisse ala põhjaosas olevad Võnnu kihelkonna lahustükid, kuhu jäi kolm pühapaika: Nooritsmetsa Lipingemägi ning Kooskora ristipuud I ja II. Tegemaks kindlaks looduslike pühapaikade asukoha õigsust kaardil, vaadati Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade punktide asukohad üle koos Jüri Metssaluga, kes on Juuru kihelkonna pärimuspaiku aastaid uurinud. Vajadusel täpsustati punktide asukohti ja joonistati pinnalistele

pühapaikadele piirjooned. Muhu kihelkonna puhul vaadati punktide asukohad üle ja vajadusel täpsustati koos sealseid inventeerimisi juhtinud Ahto Kaasikuga. Põlva kihelkonna punktide puhul tugines autor isiklikule mälule ja inventeerimiseks kasutatud kaardilehtedele.

Pärast looduslike pühapaikade asukohtade kindlakstegemist, mindi edasi nende kirjeldamise juurde. Saamaks teada looduslike pühapaikade seost kõlvikutega, kirjeldati iga loodusliku pühapaiga kõlvikut põhikaardilt ja Vene 1-verstaselt topograafiliselt kaardilt. Vene 1-verstane kaart võeti uurimise aluseks, kuna tegu on hästi kättesaadava kaardiga ning ta kirjeldab maakasutust ja asustustrit, mis valitses esimeste suuremate rahvaluule kogumiste ajal. Kuna pühapaikade puhul mainitakse ka seost piiridega (Valk, 2005), vaadati, kas see seos tuleb välja loodusliku pühapaiga ja maakasutuse piiri vahel. Selleks tehti kindlaks lähim piir kõlvikutüüpide vahel ning mõõdeti Vene 1-verstaselt kaardilt kaugus piirist. Piirile lähedalasuvateks loeti kõlvikupiirist kuni 50 meetri kaugusel paiknevaid looduslikke pühapaiku. Lisaks mõõdeti pühapaikadele lähima tee ning hoone kaugused. Muhu kihelkonna puhul mõõdeti ka punkti kaugus lähimast kiviaiast, mida tehti tänapäevaselt Eesti põhikaardilt, kuna Vene 1-verstaselt kaardilt oli kiviaeda teedest keeruline eristada ja tegu on maastikus püsivate objektidega. Põlva ja Juuru kihelkondades looduslike pühapaikade kaugusi kiviaedadest ei uuritud, kuna kiviaedu esineb seal vaid vähesel hulgal. Pinnaliste looduslike pühapaikade puhul mõõdeti kaugused ala servast. Lisaks mõõdeti Maa-ameti geoportaali rakendusest looduslike pühapaikade punktide kõrgused, kaardilt tuvastati, kas punkt asub reljeefikaldel ning kui jah, siis mis suunda nõlvakalle jääb.

Vene 1-verstase kaardi põhjal märgiti kaardile kõigisse kolme kihelkonda jäävad mõisad ning kirikud. Märgiti ka kihelkonna piiridest vahetult välja jäänud kirikud ja mõisad, kuna ka neil võis olla mõju kihelkonna piirile lähemal paiknevatele looduslikele pühapaikadele. Lisaks digiti Vene 1-verstaselt kaardilt toleaeagsed külatuumikud ja külast eemal asuvad kompaktsemalt paiknevad talud, seda edasiste mõõtmiste automatiseerimiseks. Kaugused mõõdeti ka tänapäevastest voolu- ja seisuveekogudest.

Looduslike pühapaikade punktikogumike paiknemise võrdlemiseks inimese valikueelistustest mõjutamata punktidega, genereeriti ArcMap *Create Random Points* tööriistaga igasse kihelkonda sealsete looduslike pühapaikade arvuga enam-vähem võrdne arv juhuslikke punkte. Sel moel on edaspidi võimalik võrrelda, kas looduslikud pühapaiga sarnanevad oma paiknemiselt juhuslike punktidega ehk siis paiknevad juhuslikult või mitte. Põlva kihelkonda

lisandus kaks looduslikku pühapaika ja Muhu kihelkonnast eemaldati korduse tõttu üks pühapaik, nii jäi Juuru kihelkonda 22 (Lisa 1), Muhu kihelkonda 52 (Lisa 2) ning Põlva kihelkonda 81 (Lisa 3) juhuslikult paiknevat punkti. Juhuslikult paikneva paiknevate punktide jaoks leiti samad näitajad, mis pühapaikade jaoks. Vene 1-verstaselt kaardilt määratleti nende kõlvik, kõlviku piir, kaugus sellest, reljeefi kõrgus, nõlva suund, kaugused lähimast hoonest ja teest, Muhu kihelkonna puhul mõõdeti ka kaugus lähimast kiviaiast. Automaatselt mõõdeti ka siin kaugused lähimast külast, kirikust, mõisast ja voolu- ning seisuveekogust.

Looduslike pühapaikade analüüsi tulemusena valmisid põhjalikud andmetabelid (Lisa 4) iga kihelkonna looduslike pühapaikade asukohtade ja kauguste kohta uuritavatest asustus- ja maastikuobjektidest Vene 1-verstase kaardi põhjal.

Uuritavad näitajad ei olnud normaaljaotusega, mistõttu kasutati looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide võrdlemiseks mitteparameetrilist Mann-Whitney U-testi. Analüüsiks kasutati Statistica programmi.

3. TULEMUSED JA ARUTELU

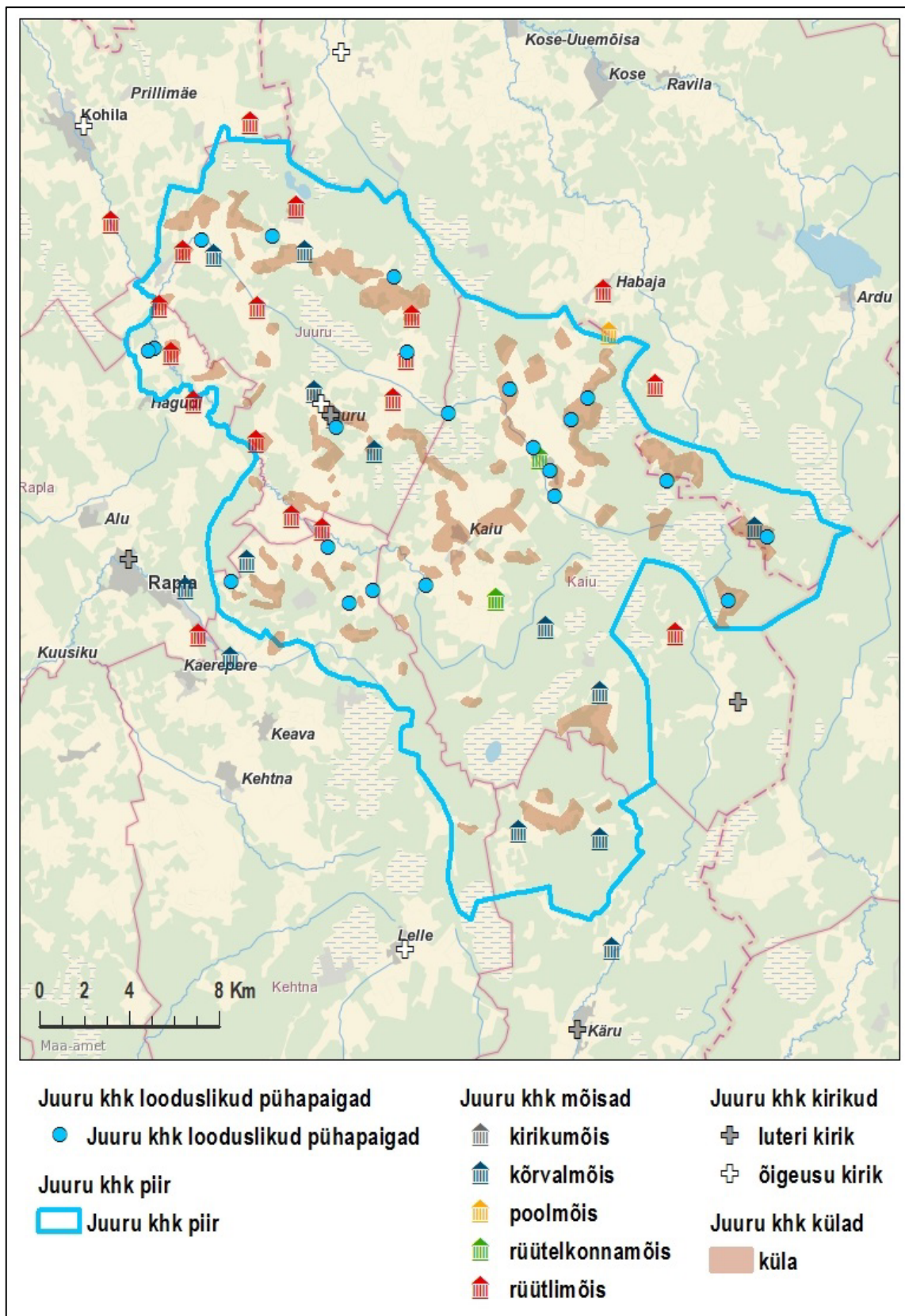
3.1. Looduslike pühapaikade tüübid ja paiknemine kihelkonniti

Kõige rohkem oli kõigis kihelkondades pühasid kive, mida oli kolme kihelkonna kohta kokku 42 ning pinnalisi pühapaiku, mida oli koos pühade mägedega kokku 44. Põlva kihelkonnas olid levinuimaks pühapaigaks ristipuu ja -metsad. Lõuna-Eestis on ristipuude kombestik tänapäevani säilinud ja ristipuid leidub veel paljude teede ääres (Kõivupuu, 2009). Ristipuudele järgnevad arvukuselt pinnalised pühapaigad ja ohvrikivid. Põlva kihelkonda jääb ka üks ahivare, mille puhul on olnud tegu ühe pere pühapaigaga (Loorits, 1935) ja mida muudes uuritavates kihelkondades ei leidunud. Ahivared on omased pigem Mulgimaale ja Kagu-Eestist on teateid nende kohta vähem (Loorits, 1935), mis võib seletada, et välitööde käigus tehti kindlaks vaid üks ahivare. Pühade puude, siinkohal ei peeta silmas ristipuid, vähene esindatus võib tuleneda puude unustusse vajumisest, hävinemisest ja raiumisest, võrreldes kivide ja pinnaliste objektidega ei ole nad niivõrd püsivad. Juuru kihelkonnas analüüsitud 22-st pühapaiga hulgas oli kõige enam pühasid kive ning pinnalisi looduslikke pühapaiku (Tabel 1). Juuru kihelkonda eristab Muhu ja Põlva kihelkondadest teeristi kui ravi- ja ohverduskoha esinemine. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade seas domineerivad pühad kivid ja pinnalised looduslikud pühapaigad (Tabel 1). Sarnaselt Juuru kihelkonnaga ei esine ka seal pigem Lõuna-Eestile omaseid ahivaresid ning ristipuid.

Tabel 1. Looduslike pühapaikade tüüpide esinemine uuritavates kihelkondades.

Loodusliku pühapaiga tüüp	Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade arv	Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade arv	Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade arv
Pinnaline	5	13	13
Mägi	1	6	5
Teerist	1	0	0
Ahivare	0	0	1
Püha puu	1	2	7
Ristipuu	0	0	33
Allikas	6	9	11
Kivi	8	21	13
Kokku	22	51	83

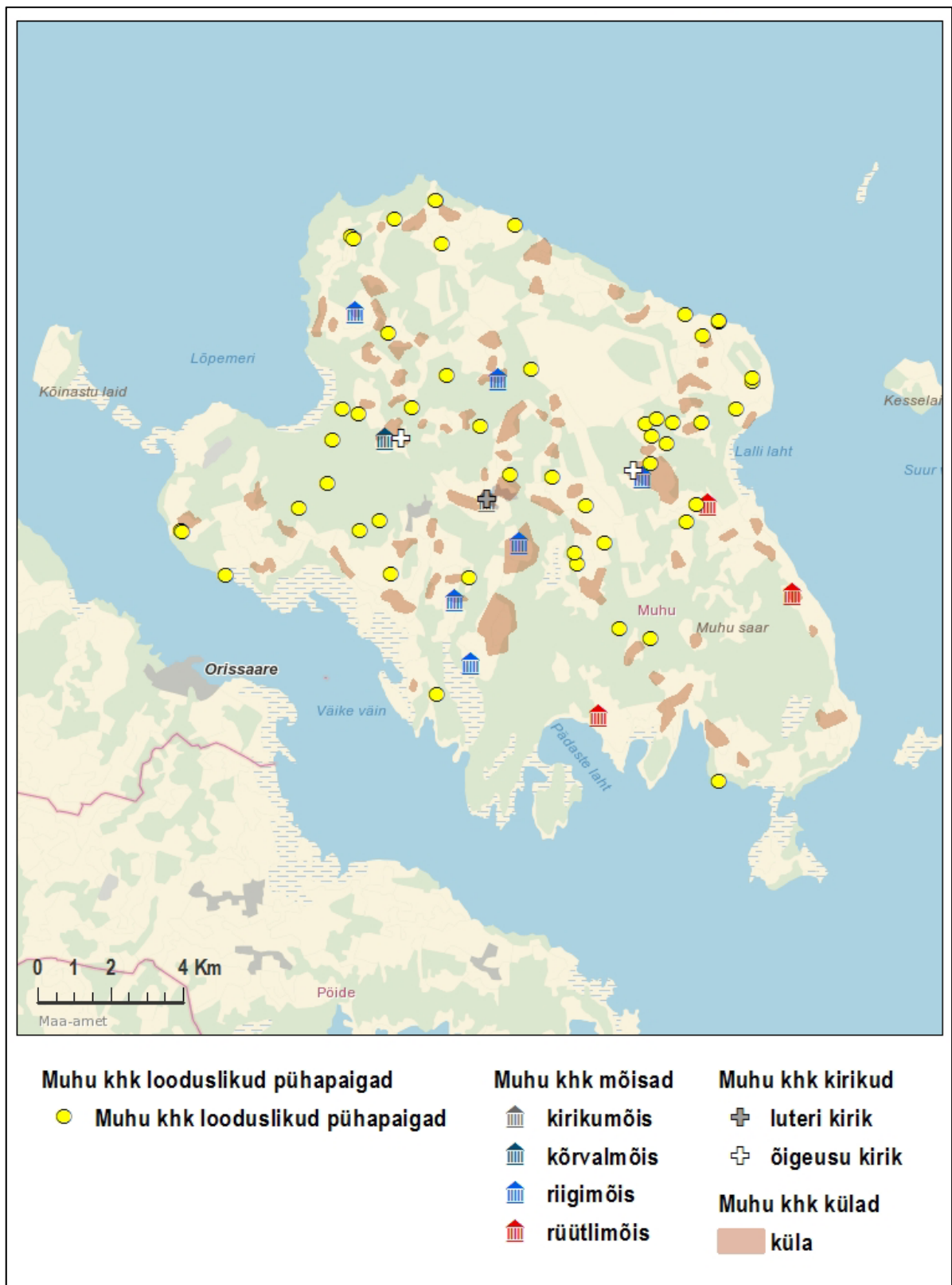
Kui juhuslikud punktid paiknesid kihelkondades enam-vähem ühtlaselt üle terve kihelkonna (Lisad 1, 2, 3), siis looduslikud pühapaigad olid teatud kohtadesse klasterdunud ning mõnes kohas oli neid puudu (Joonised 1, 2, 3). Juuru kihelkonnas paiknevad looduslikud pühapaigad, mille puhul on suurelt jaolt tegu pühade allikatega, asuvad kõige tihedamalt Kaiu külast kirdesse jäävate Kuimetsa, Vaopere ning Tamsi külade ümbruses (Joonis 1). Antud eripära võib tuleneda ka pärimuse kogumisest, sest Kuimetsa küla kohta on teateid saadud ühe sealkandis elanud mehe käest (Metsalu, 2012), teadete rohkus sõltub ju palju kohalike inimeste teadmistest. Silma torkab ka looduslike pühapaikade puudumine kihelkonna lõunapoolses soppis, kus asuvad Kädva ja Põllika külad. Seda soppi on muust kihelkonnast eraldanud suurem soine ala, Loosalu ja Kõrgemäe rabadega, kus külad puudusid. Võib oletada, et loodusliku barjääri ja elanikkonna kadumise tõttu ei ole teated seal looduslike pühapaikade asukoha kohta enam säilinud. Pühad kivid ning pinnalised pühapaigad, sealhulgas pühad mäed, Juuru kihelkonnas on paigutunud võrdlemisi ühtlaselt üle kihelkonna-ala.

Joonis 1. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade asetsemine.

Muhu kihelkonnas asuvad looduslikud pühapaigad (Joonis 2) põldudel ja muudel lagedamatel aladel. Looduslikud pühapaigad ei asu vanades lahtedes, mis nüüdseks kinnikasvanud ning Lõetsa soos, nii on nendes kohtades näha hõredamad alad pühapaikade kihis. Pühapaiku ei esine ka suuremates metsamassiivides, kui siis ainult metsa servas. Muhu kihelkonnas paistavad looduslikud pühapaigad olevat tugevasti seotud inimasustusega, paiknedes külade lähedal kultuurmaal. Üldjuhul neid kauges, raskesti ligipääsetavates kohtades ei paiknenud. Pühad kivid, mida leidub kihelkonnas kõige arvukamalt (Tabel 1), paiknevad suuremalt jaolt Muhu kihelkonnas serva-aladel, seda eriti kihelkonna lääne- ja idaosas, aga ka keskosas. Pühad allikad asuvad pigem kihelkonna põhja- ja keskosas. Pinnalised pühapaigad asuvad jällegi ühtlaselt üle terve kihelkonna.

Põlva kihelkonnas on näha, et looduslikest pühapaikadest enamus on koondunud pigem kihelkonna põhjaosasse (Joonis 3). Looduslike pühapaikade täielikku puudumist kihelkonna lõunaosas, Väimela, Vana-Koiola ja Tsolgo külade vaheliselt alalt ei saa seletada asustuse puudumisega. Talusid sealkandis on, aga nad on ümbritsetud suuremate soiste metsadega, mis võis pärssida informatsiooni levikut. Võimalik on ka vahepealsete võõraste ideoloogiate valitsemise tõttu vanade kohtade unustamine või elanikkonna vahetumine. Ka kihelkonna põhjapiiril, Mooste kandis on märgata looduslike pühapaikade hõredamat paiknemist, mis on seletatav sarnaste põhjustega, ka seal asuvad suuremad liigniisked metsad, aga asustus on olnud võrdlemisi tihe. Pühad kivid jaotuvad Põlva kihelkonna aladel võrdlemisi ühtlaselt. Pühad allikad, ristipuud ning pinnalised pühapaigad asuvad valdavalt kihelkonna keskosas, aga ka põhjaosas.

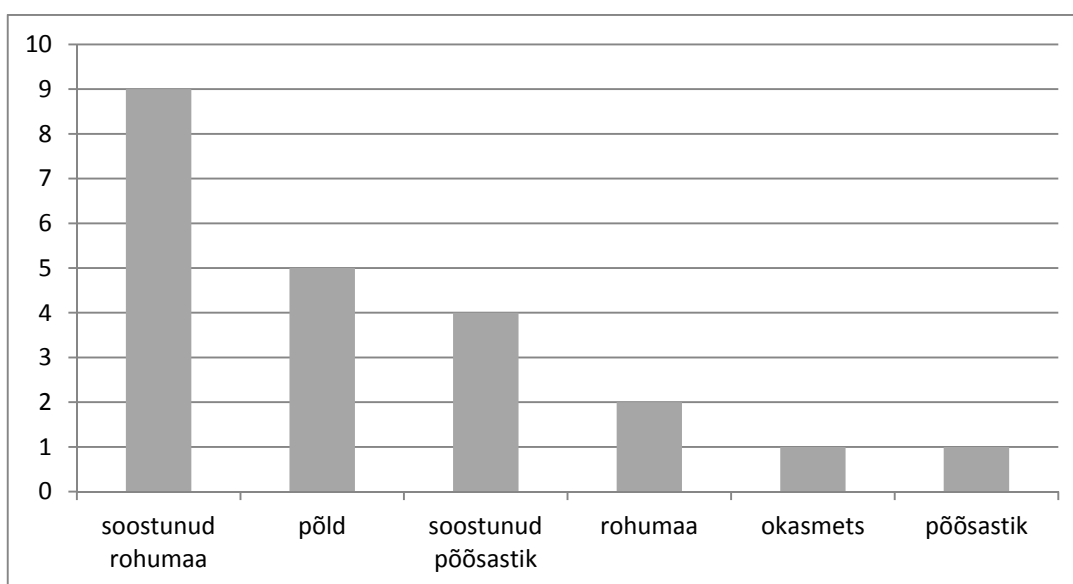
Joonis 2. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade asetsemine.

Joonis 3. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade asetsemine.

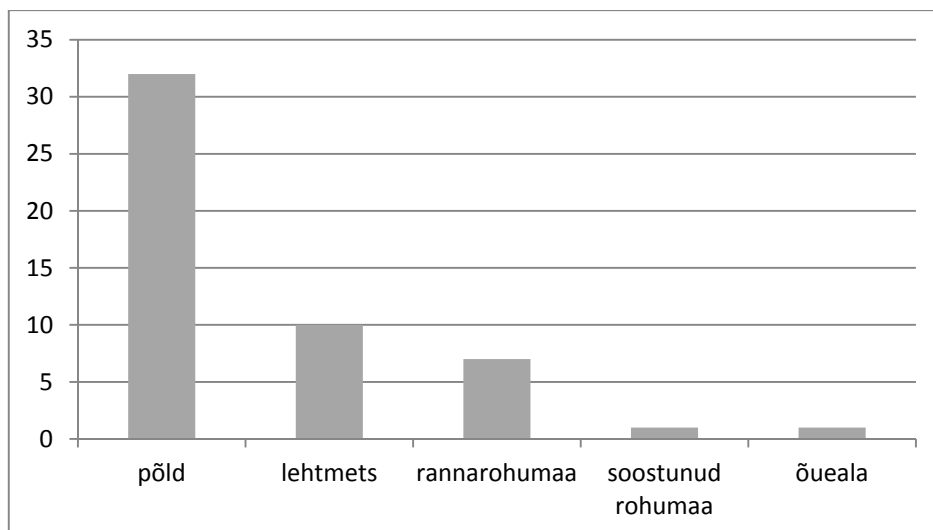
3.2. Looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikutüüpidel

Juuru kihelkonnas paiknesid looduslikud pühapaigad kokku kuuel eri kõlvikul, sagedamini asusid nad põldudel ning soostunud põõsastikes (Lisa 5). Juuru kihelkonnas oli seega pühapaikade asukohaks pigem liigniisked või lagedamad alad, metsas asus vaid üks looduslik pühapaik (Joonis 4). See asjaolu tuleneb suuresti kohalikest loodusoludest. Juuru kihelkond on tasane ja madal, kus laialdastel aladel asuvad sood ja rabad ning külad ongi tekkinud nende liigniiskete alade vahel paiknevatele mineraalmaadele.

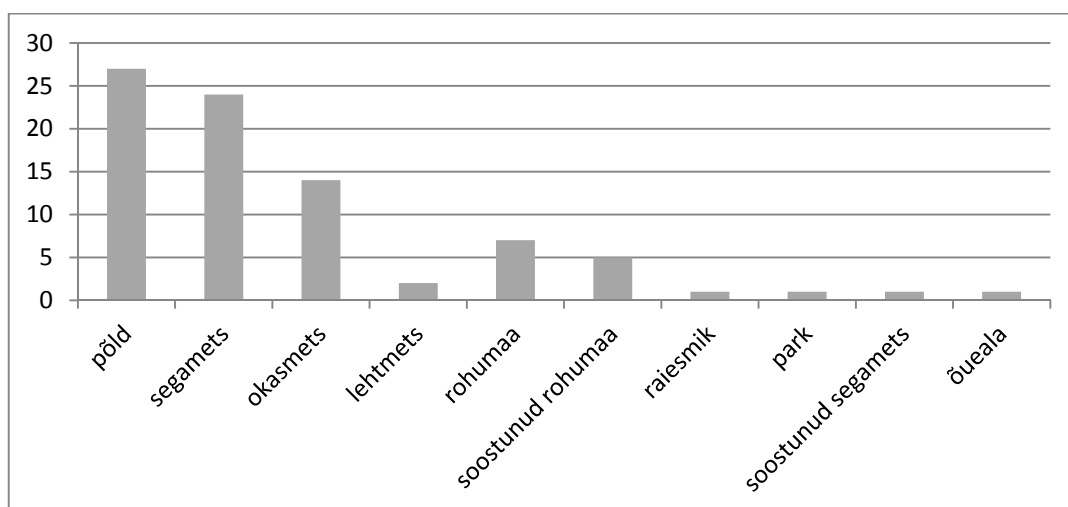
Joonis 4. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikutüüpidel.

Muhu kihelkonnas asusid looduslikud pühapaigad kokku viiel eri kõlvikul ning looduslikest pühapaikadest enamus asus põldudel (Lisa 6). Lehtmetsades asus kümme ja rannarohumaadel seitse looduslikku pühapaika, soostunud rohumaaal ja õuealal esines kummaski vaid üks pühakoht (Joonis 5). Muhu kihelkond oli 19-nda ja 20-nda sajandivahetusel kaetud suurel määral puisniitude ning põldudega. Kuna aga looduslikes pühapaikades ei peetud niitmist ega ka karjatamist kohaseks (Kütt, 2009), siis võib eeldada, et seal pühapaiku ei leidunud või olid nad muust kõlvikust eraldatud. Metsadest oli levinuimaks lehtmetsa tukad, mis selgitab looduslike pühapaikade asetsemist just neil kõlvikutüüpidel.

Joonis 5. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikutüüpidel.

Põlva kihelkonnas olid kõigi looduslike pühapaigatüüpidega seotud kõlvikutüübid kõige mitmekesisemad (Lisa 7). Looduslikud pühapaigad asusid seal kokku kümnel eri kõlvikutüübil, millest pooltel asus vaid üks pühapaik. Huvitavamate kõlvikutena saab välja tuua raiesmiku ja mõisapargi (Joonis 6), kus mujal kihelkonnades looduslike pühapaiku ei esinenud. Üks allikas asus mõisapargi serval, tasuks märkida, et piiril paiknemine on tihti looduslike pühapaikade juures üheks omaduseks (Anttonen, 1992; Valk, 2005; Tacon, 2010). Põlva kihelkonnas asuvad looduslikud pühapaigad kõige enam metsas, eriti sega- või okasmetsas, lehtmetsas paiknevate pühapaikade osakaal on väiksem. Metsa suurem osakaal tuleneb asjaolust, et ristipuud kui looduslike pühapaikade üks tüüp on seotud tugevalt metsadega. Metsade järel on kõige sagedasemaks kõlvikuks aga põllud, kus asuvad enamasti kihelkonnas esinevad muud looduslike pühapaikade tüübid.

Joonis 6. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikutüüpidel.

Pühad kivid esinesid kõigis kolmes uuritavas kihelkonnas kõige sagedamini põldudel. Juuru kihelkonnas, erinevalt Põlva ja Muhu kihelkondadest, ükski püha kivi metsas ei asetsenud (Tabel 2). Põlva ja Muhu kihelkondades asusidki ohvrikivid lisaks põldudele ka metsades. Ohvrikivide asumist põldudel on täheldatud ka varem. Seda on selgitatud asjaoluga, et kuna lähemal asuvaid pühapaiku on lihtsam kasutada ja põllud ning heinamaad asuvad inimasustusele lähemal kui metsad, siis satuvadki looduslikud pühapaigad kõige enam põldudele (Viidalepp, 1940). Põlva kihelkonnas asus üks püha kivi raiesmikul, kus ühtki teist looduslikku pühapaika ei paiknenud ning Muhus asus üks püha kivi õuealal.

Pühad allikad, mis olid kõigis kihelkondades üheks levinuimaks pühapaigatüübiks, asusid Põlva kihelkonnas väga erinevatel kõlvikutüüpidel. Enamasti olid nad siiski seotud põldude ja rohumaadega. Muhu kihelkonnas asusid pühad allikad samuti kõige sagedamini põldudel, Juuru kihelkonnas asusid nad kõik soostunud rohumaadel (Tabel 2). Allikad olid kõigis kihelkondades seotud pigem lagedate aladega, metsas esines neid harvem. Sellist seaduspära võib sarnaselt ohvrikividega pidada mingis mõttes mugavusega seotuks. Metsad, mis paiknesid asustussüsteemist üldjuhul kaugemal olid intensiivselt kasutatavate pühapaikade jaoks ebapraktilisemad kohad (Viidalepp, 1940). Allikaid kasutati peamiselt ravimiseks (Tamla, 1985) ja seega oli oluline, et need inimasustusest liiga kaugel ei paikneks.

Pinnalised looduslikud pühapaigad, sealhulgas pühad mäed asusid Muhu ja Põlva kihelkondades enamasti põldudel. Juuru kihelkonnas asusid nad pigem soostunud aladel, nii soostunud rohumaadel kui ka soostunud põõsastikes, mineraalmaal asus vaid kaks pinnalist pühapaika (Tabel 2). Ka pühad puud kõigis kolmes kihelkonnas asusid peamiselt põldudel, Muhu ja Põlva kihelkonnas lisandusid siinkohal ka lehtmetsad. Põlva kihelkonnas asus üks pühaks peetav puu ka õuealal. Ristipuud aga asusid Põlva kihelkonnas valdavalt metsades, lagedal asus vaid neli ristipuu leiukohta (Tabel 2), mis tuleneb sellest, et teede ääres paiknes sarnaselt tänapäevalegi arvukalt metsatukkasid. Sageli tõmmati ristid ka juba väljakujunenud metsatukka (Kõivupuu, 2009). Metsatukk oli ilmselt parem asukoht ristipuu jaoks, kuna puid, mille seast valida oli rohkem.

Tabel 2. Erinevate looduslike pühapaikade esinemine erinevatel kõlvikutel. Sulgudes pühapaikade arv.

	Juuru khk	Muhu khk	Põlva khk
Kivi	Põld (3) Soost. rohumaa (2) Rohumaa (1) Põõsastik (1) Soost. põõsastik (1)	Põld (13) Lehtmets (4) Rannarohumaa (3) Õueala (1)	Põld (4) Segamets (3) Rohumaa (2) Lehtmets (1) Raiesmik (1) Soost. rohumaa (1) Soost. segamets (1)
Pinnaline	Soost. rohumaa (1) Soost. põõsastik (2) Põld (1) Rohumaa (1)	Põld (8) Lehtmets (3) Rannarohumaa (1) Soost. rohumaa (1)	Põld (9) Segamets (3) Soost. rohumaa (1)
Mägi	Soost. põõsastik (1)	Põld (6)	Põld (5) Soost. rohumaa (1)
Allikas	Soost. rohumaa (6)	Põld (4) Rannarohumaa (3) Lehtmets (2)	Põld (3) Rohumaa (3) Okasmets (2) Segamets (1) Park (1) Soost. rohumaa (1)
Püha puu	Põld (1)	Põld (1) Lehtmets (1)	Põld (5) Lehtmets (1) Õueala (1)
Ahivare	0	0	Soost. rohumaa (1)
Teerist	Okasmets (1)	0	0
Ristipuu	0	0	Segamets (17) Okasmets (12) Põld (2) Rohumaa (2)

3.3. Looduslike pühapaikade paiknemine kõlvikupiiridel

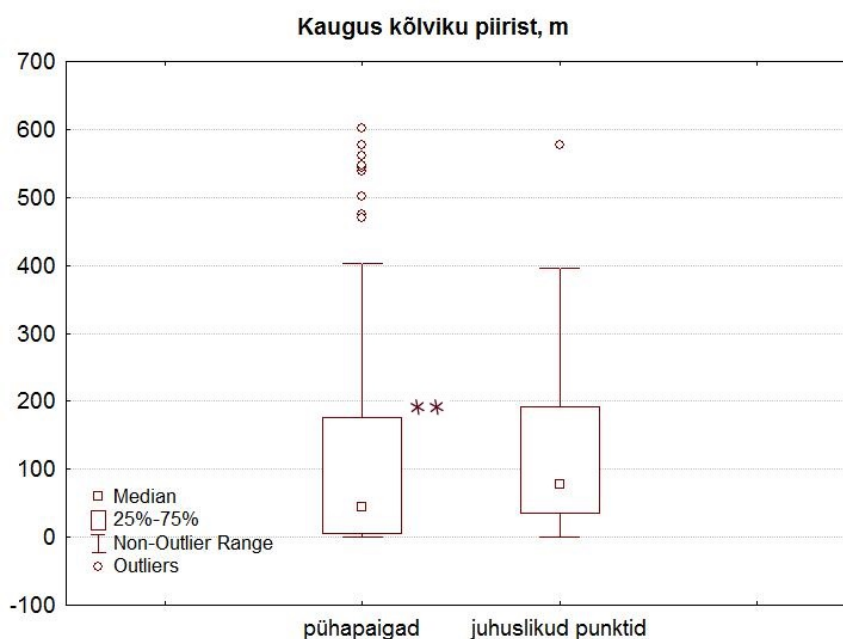
Pühapaigad on tunnetuslikult seotud erinevate piiridega (Anttonen, 1992; Jonuks, 2009, Tacon, 2010) ning siinkohal võivad kõne alla tulla ka kõlvikutega seotud piirid. Põlva ja Juuru (Tabel 3) kihelkondades asusid looduslikud pühapaigad piirist keskmiselt alla saja meetri kaugusel. Muhu kihelkonnas seevastu asusid nad kõlviku piirdest paarisaja meetri kaugusel, mis on palju rohkem kui mandril asetsevatel pühapaikadel (Tabel 3). Seda võis mõjutada asjaolu, et üks Muhu kihelkonnas paiknev püha kivi asus lähimast kõlvikupiirist enam kui kilomeetri kaugusel. Visuaalsel vaatlusel oli märgata ka seaduspära, et paljud looduslikud pühapaigad Muhu kihelkonnas asusid keset põldu (Joonis 2).

Tabel 3. Looduslike pühapaikade keskmised kaugused uuritavatest objektidest, m.

	Kaugus kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kiviaiast	Kaugus kirikust	Kaugus mõisast	Kaugus külast	Kaugus seisuvee-kogust	Kaugus vooluvee-kogust
Juuru looduslikud pühapaigad	48	70	197	324	x	7257	1740	395	540	150
Muhu looduslikud pühapaigad	241	10	73	241	48	1726	1219	245	1066	1257
Põlva looduslikud pühapaigad	83	75	69	226	x	5517	2818	504	224	112

Kõlviku piiride läheduses, mis antud töö tähenduses on kuni 50 meetri kaugusel kõlviku piirist asusid Juuru kihelkonnas 82% looduslikest pühapaikadest. Põlva kihelkonnas oli selleks hulgaks 57% ja Muhu kihelkonnas 37%. Võimalik, et Juuru kihelkonnas, kus maakasutus oli ühetaolisem, omasid piirid suuremat tähtsust kui mitmekesisema maakattega Põlva kihelkonnas, kus erinevad piirid olid levinumad.

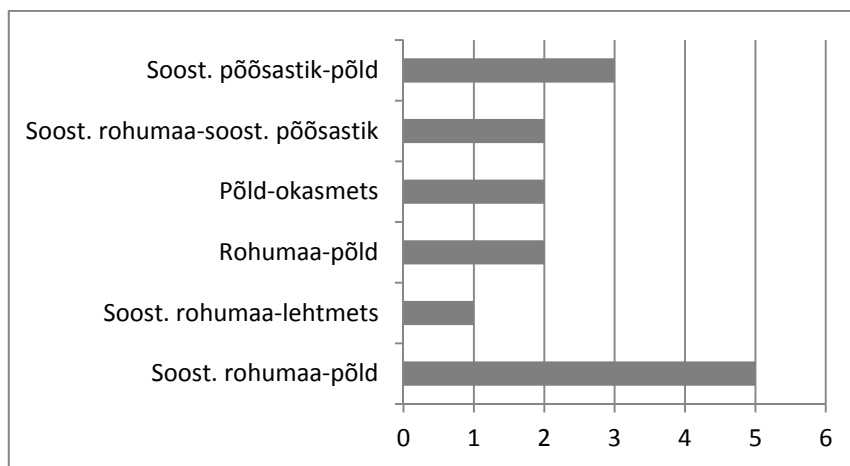
Võrreldes kolme kihelkonna looduslike pühapaiku ja juhuslike punkte, saab öelda, et looduslikud pühapaigad asusid statistiliselt usaldusväärselt lähemal Vene 1-verstaselt kaardilt mõõdetud piiridele kui juhuslikult paiknevad punktid (Joonis 7).

Joonis 7. Juuru, Muhu ja Põlva kihelkondade kõlviku piiride võrdlus juhuslike punktidega. Statistiliselt oluline erinevus $p < 0,01$ on märgitud kahe tärniga.

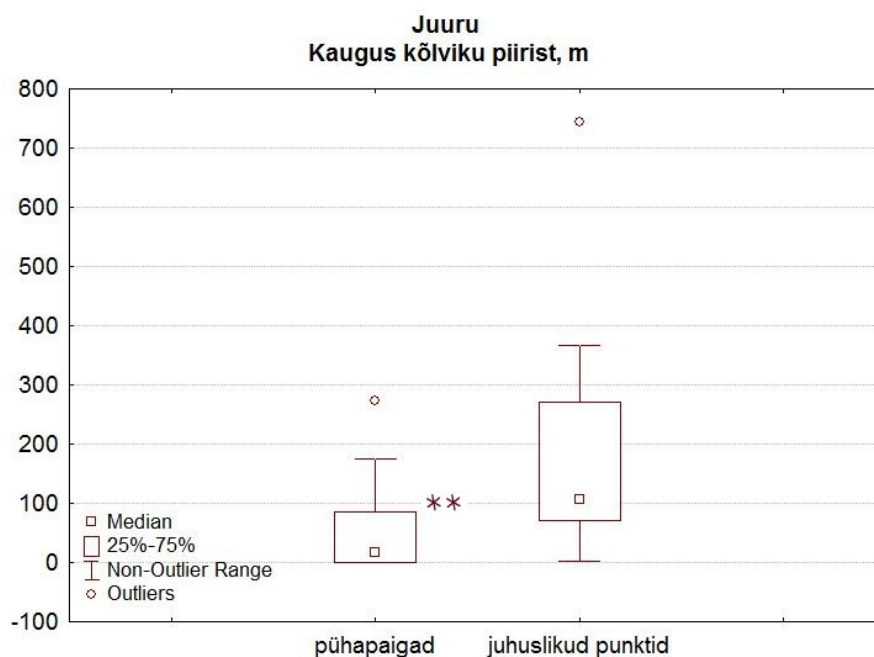
Juuru kihelkonnas kõlvikupiiridest kuni 50 meetri kaugusel paiknevad looduslikud pühapaigad asusid kõige sagedamini soostunud rohumaa-põld tüüpi piiri läheduses (Joonis 8),

kus asus ka kõige enam juhuslikke punkte. Vaid üks looduslik pühapaik asus Juuru kihelkonnas metsas, metsa vähene kajastatus ilmneb ka kõlvikute piiritüüpide juures. Soostunud rohumaa-põld tüüpi piirid on tulenevalt kõlvikutest kihelkonna levinuim piiritüüp. Ka ülejäänud enamesinevad piiritüübid looduslike pühapaikadega seoses olid põllupiiride läheduses. Juuru kihelkonnas esines looduslike pühapaikadega seotult kuus erinevat piiritüüpi (Lisa 8), juhuslike punktide puhul oli kõlvikute piire vähem, kaks. Kõlvikupiiridega läheduses asuvaid juhuslikke punkte esines kihelkonnas vaid kolm, samas kui looduslikest pühapaikadest asus piirist kuni 50 meetri kaugusel 15 punkti.

Joonis 8. Juuru kihelkonna looduslikud pühapaigad kõlviku piiri tüübi kaupa.

Juuru kihelkonna looduslikud pühapaigad asusid ka statistiliselt usaldusväärsest lähemal kõlvikupiiridele kui juhuslikult paiknevad punktid (Joonis 9), mistõttu võib eeldada teatavat seost kõlvikupiiridega. Vaadeldes Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade tüüpe kõrvuti, on näha, et kõlviku piirile kõige lähemal asusid pinnalised pühapaigad ning pühad mäed (Tabel 4). See tuleneb asjaolust, et tihti jooksis kõlvikupiir neist üle või jäid nad kõlvikutüüpide piiri äärde. Kõige kaugemale kõlviku piirist jäi teerist, aga kuna pühasid teeriste oli Juuru kihelkonnas vaid üks, ei saa siit tugevamaid järeldusi luua.

Joonis 9. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade ja kõlviku piiri vaheline võrdlus. Statistiliselt oluline erinevus $p < 0,01$ on märgitud kahe tärniga.

Tabel 4. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused maastikuobjektidest pühapaiga tüübi kaupa, m.

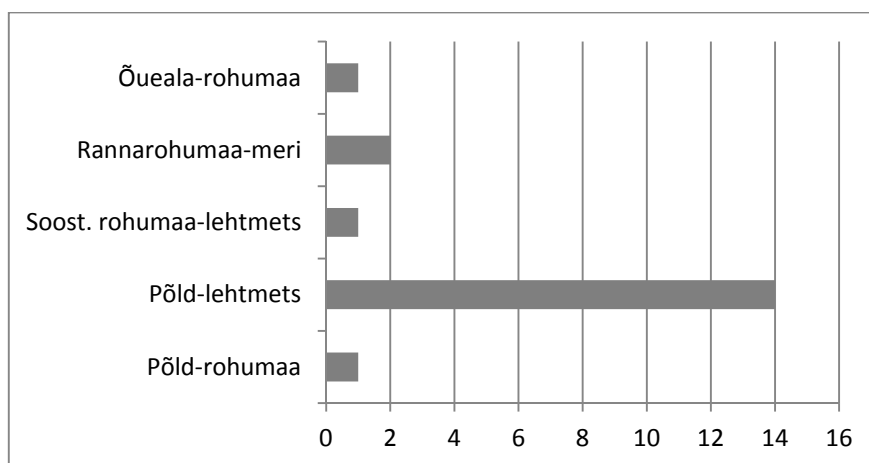
Loodusliku pühapaiga tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Keskmine reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Kivi	8	43	70	53	324	6608	1354	415	462	183
Pinnaline	5	0,2	72	127	122	8274	2133	313	614	45
Mägi	1	0	67	157	153	6019	1682	103	505	41
Allikas	6	99	69	451	481	8602	2182	475	519	41
Püha puu	1	154	73	403	412	526	383	295	535	587
Teerist	1	176	73	0	481	7274	1629	554	962	733
Kokku:	22	48	70	197	324	7257	1740	395	540	150

Muhu kihelkonnas, asusid kõlviku piiridele keskmiselt kõige lähemal pühad puud, kõige kaugemale kõlviku piiridest jäid aga pühad mäed (Tabel 5). Pühad mäed, erinevalt Juuru kihelkonnast asusid Muhu kihelkonnas sageli keset kõlvikut, jäädes seega kaugemale nendega seotud piiridest. Pühad kivid, mida leidub Muhu kihelkonnas kõige enam, jäid samuti kõlvikupiiridest pigem kaugemale. Võrreldes Juuru ja Põlva kihelkonna looduslike pühapaikadega, mis asetsesid kõlvikupiirist keskmiselt kuni 83 meetri kaugusel, olid Muhu kihelkonna kõik looduslike pühapaikade tüübid tõesti kõlvikupiiridest märksa kaugemal.

Tabel 5. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused maastikuobjektidest pühapaiga tüübi kaupa, m.

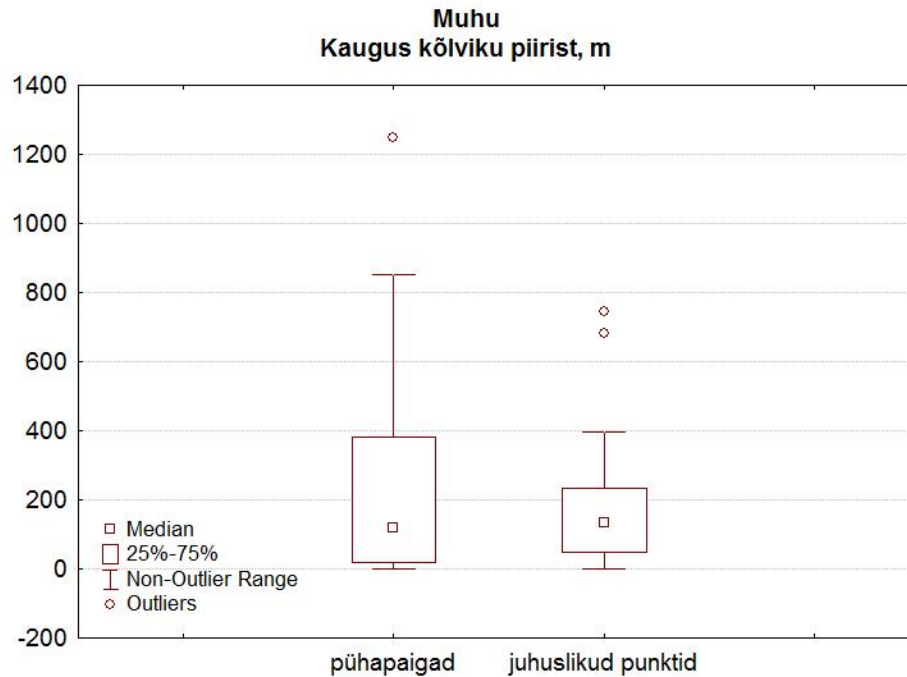
Loodusliku pühapaiga tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Keskmine reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kiviaiast	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Kivi	21	285	9	57	445	88	3153	2363	492	1368	654
Pinnaline	13	256	10	93	375	84	3405	2363	394	1223	552
Mägi	6	299	15	61	306	120	2762	1579	393	1260	660
Allikas	9	104	6	97	365	126	4484	2980	524	871	266
Püha puu	2	116	8	22	200	17	4241	3251	242	1084	577
Ahivare	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Teerist	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ristipuu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kokku:	51	241	10	73	241	48	1726	1219	245	1066	1257

Muhu kihelkonnas olid looduslikud pühapaigad enamasti põld-lehtmets tüüpi piiri läheduses (Joonis 10), mis oli levinuim piiritüüp ka juhuslike punktide puhul. Sarnaselt Juuru kihelkonnale on jällegi tegu enamlevinud kõlvikutüüpidest tuleneva piiritüübiga. Muhu kihelkonnas oli looduslikke pühapaiku, mis asusid kõlvikupiirist kuni 50 meetri kaugusel 19 (Lisa 9), samas kui juhuslikke punkte, mis olid seotud piiriga oli 13.

Joonis 10. Muhu kihelkonna looduslikud pühapaigad kõlviku piiri tüübi kaupa.

Muhu kihelkonnas oli looduslike pühapaikadega seotud viis kõlvikupiiri tüüpi (Lisa 9), juhuslike punktidega oli seotud aga kuus erinevat piiritüüpi. Siinkohal saab järeldada, et looduslikud pühapaigad Muhu kihelkonnas ei asunud olulisel määral teatud kõlvikupiiride läheduses. Kõlvikupiiride ümbruses asus sarnasel hulgal nii looduslikke pühapaiku kui ka juhuslikke punkte. Mõlemad asusid kõlvikupiirist kuni 50 meetri kaugusel alla poole. Nõrka seost kinnitab ka asjaolu, et Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide võrdluses kõlvikute piiride suhtes ei tulnud välja statistiliselt usaldusväärset erinevust (Joonis 11).

Joonis 11. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade ja kõlviku piiri vaheline võrdlus.

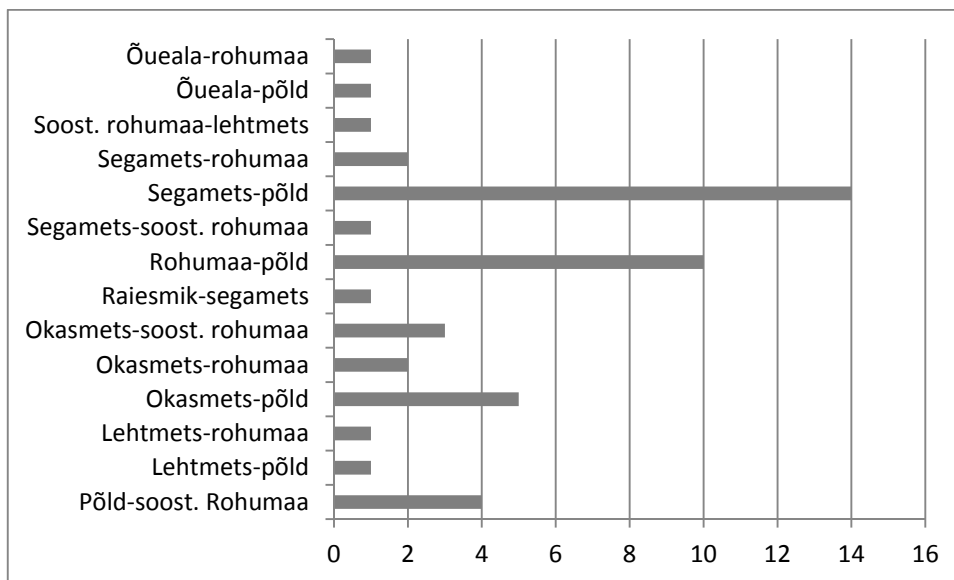
Põlva kihelkonnas olid kõlvikupiiridele kõige lähemal ahivare ja pühad mäed. Kõige kaugemale jäid muud pinnalised pühapaigad (Tabel 6). Põlva kihelkonnas oli kõlvikupiiridest kuni 50 meetri kaugusel asuvaid looduslike pühapaiku 47 (Lisa 10), juhulike punktide puhul 39. Keskmiselt jäid looduslike pühapaikade tüübid kõlvikupiirist 83 meetri kaugusele.

Tabel 6. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused maastikuobjektidest pühapaiga tüübi kaupa.

Loodusliku pühapaiga tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Keskmine reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Kivi	13	87	73	142	227	6088	3115	536	280	87
Pinnaline	13	133	71	44	88	5778	2400	356	158	77
Mägi	5	60	69	40	37	4603	2549	468	118	34
Allikas	11	68	58	137	231	5506	3095	178	195	7
Püha puu	7	108	69	76	64	5639	3327	6	163	147
Ahivare	1	2	58	27	50	6248	2142	0	92	100
Teerist	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ristipuu	33	89	72	7	346	5283	2727	785	269	176
Kokku:	83	83	75	69	226	5517	2818	504	224	112

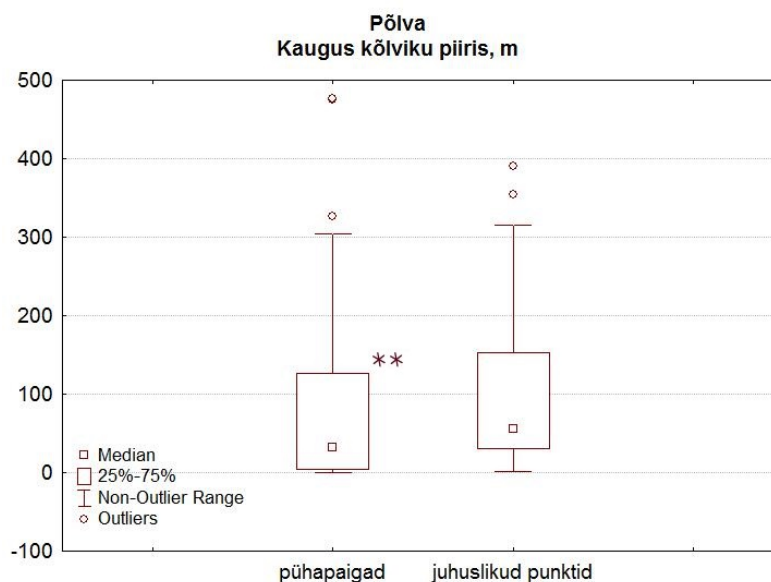
Põlva kihelkonnas oli looduslike pühapaikadega seotud erinevaid kõlvikupiire kõige arvukamalt, neliteist (Joonis 12). See tuleneb ilmselt Põlva kihelkonna paiknemisest künkliku maastikuga Kagu-Eestis, kus on reljeefi erinevuste tõttu mitmekesisem maastikupilt. Kõige sagedamini asusid looduslikud pühapaigad Põlva kihelkonnas segamets-põld ja rohumaa-põld tüüpi piiride läheduses. Taaskord saab siin eeldada selliste kõlvikute piiritüüpide

domineerimist just kohaliku maastikupildiga. Põlva kihelkonnas oli palju metsatukkasid ja põlde nende vahel. Neljateistkümnest kõlvikupiirist üksteist iseloomustasid siiski vaid nelja või vähemat looduslikku pühapaika (Joonis 12).

Joonis 12. Põlva kihelkonna looduslikud pühapaigad kõlviku piiri tüübi kaupa.

Võrreldes kihelkonnas paiknevate looduslike pühapaikade ning juhuslike punktide asetsemist kõlvikupiiri suhtes, ilmnes, et looduslikud pühapaigad asusid kõlvikupiiridele statistiliselt usaldusväärsest lähemal kui juhuslikud punktid (Joonis 13).

Joonis 13. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade ja kõlviku piiri vaheline võrdlus. Statistiliselt oluline erinevus $p < 0,01$ on märgitud kahe tärniga.

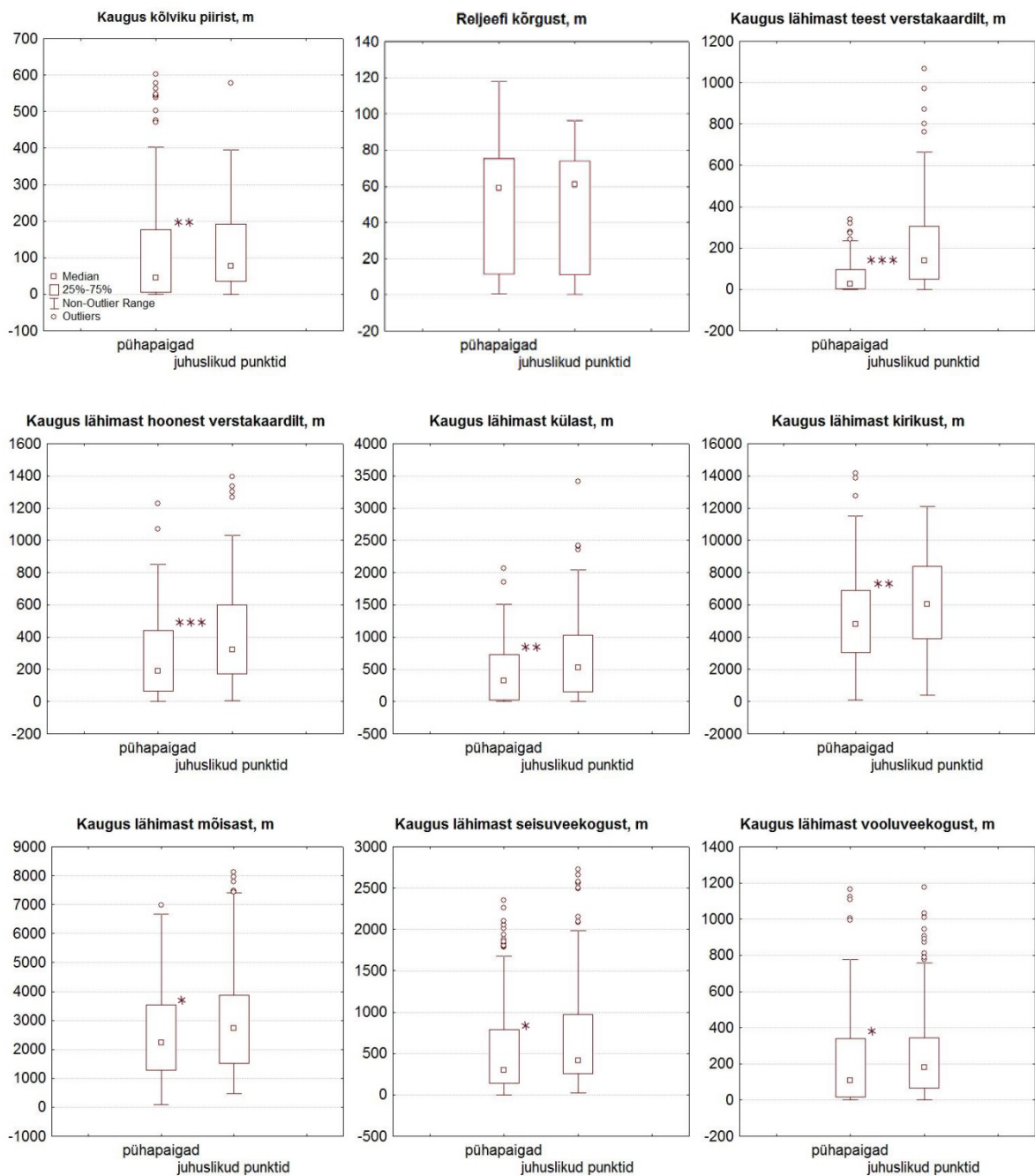
Vaadeldes kolme kihelkonda koos on näha, et kõigis neis domineerivad põlluga seotud piirid: põllu ja metsa või põllu ja rohumaa piir. See viitab taaskord seosele asustusmustriga ja et pühapaigad asuvad küla poolt aktiivses kasutuses olnud ja looduslikumate alade üleminekutsoonis. Kõigis kihelkondades oli piirile lähedalasuvaid looduslikke pühapaiku rohkem kui juhuslikult paiknevaid punkte. Eriti ilmekalt tuli see välja Juuru kihelkonna puhul, kõige nõrgemalt aga Muhu kihelkonna puhul. Statistiliselt usaldusväärne erinevuski ilmnes vaid Juuru ja Põlva kihelkondade looduslike pühapaikade paiknemises, Muhus sellist tulemust ei saadud. Seetõttu ei saa öelda, et Muhu kihelkonna looduslikud pühapaigad asuksid statistiliselt usaldusväärsetl kõlvikupiiride läheduses.

3.4. Looduslike pühapaikade tüüpide asetsemine asustussüsteemi, nõlvade ja veekogude suhtes

Võrreldes kõigi kihelkondade looduslikke pühapaikasid omavahel, on täheldatav, et mitmete objektide juures on keskmiste kauguste vahe mitmekordne (Tabel 3). Looduslikud pühapaigad asuvad kõigis uuritavates kihelkondades kõrgemal kui juhuslikult paiknevad punktid. Vene 1-verstaselt kaardilt mõõdetud teedele, hoonetele, küladele, mõisatele ja kirikutele asuvad looduslikud pühapaigad kõigis kolmes kihelkonnas lähemal kui juhuslikult paiknevad punktid. Tänapäevastele veekogudelegi asuvad looduslikud pühapaigad lähemal kui juhuslikud punktid. Erandiks on vaid Muhu kihelkond, kus juhuslikud punktid asuvad vooluveekogudele lähemal kui looduslikud pühapaigad (Tabel 3). Ilmselt oleks tulevikus otstarbekas uurida looduslike pühapaikade kaugust Vene 1-verstaselt kaardil paiknevatest veekogudest.

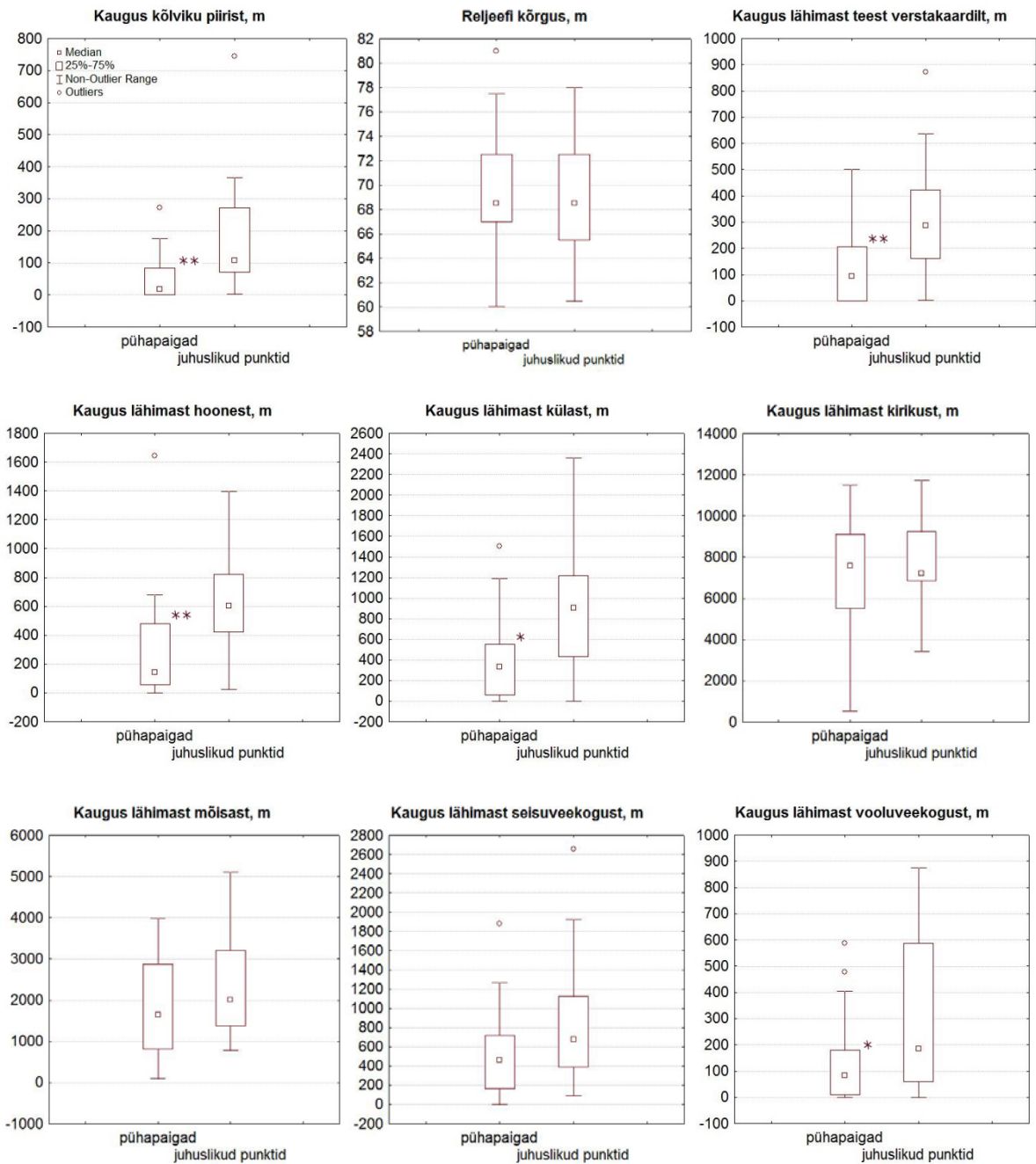
Kõrvutades kõigi kolme kihelkonna looduslikke pühapaiku juhuslike punktidega, ilmnes, et looduslikud pühapaigad asusid statistiliselt usaldusväärsetl lähemal enamikele uuritavatele objektidele: teedele, hoonetele, kõlvikupiiridele, küladele, mõisatele, küladele ning veekogudele kui juhuslikult paiknevad punktid (Joonis 14). Statistiliselt usaldusväärne erinevus ei ilmnenu vaid reljeefi kõrguse suhtes, seega ei saa kindlalt väita, et looduslikud pühapaigad asuksid kõrgematel kohtadel. Looduslikud pühapaigad asusid selgelt teedele ja hoonetele lähemale kui juhuslikud punktid (Joonis 14), toetades arvamust, et looduslikud pühapaigad on seotud asustusmustriga (Valk, 2007; Jonuks, 2012). Looduslike pühapaikade

statistiliselt usaldusväärne lähemalpaiknemine kõlvikupiiridele toetab uskumust looduslike pühapaikade ja piiri seosest (Anttonen, 1992; Valk, 2005; Tacon, 2010).

Joonis 14. Juuru, Muhu ja Põlva kihelkondade looduslike pühapaikade kauguste karpdiagrammid. statistiliselt usaldusväärne erinevus on märgitud tärnidega - * - <0,05; **<0,01; *** <0,001.

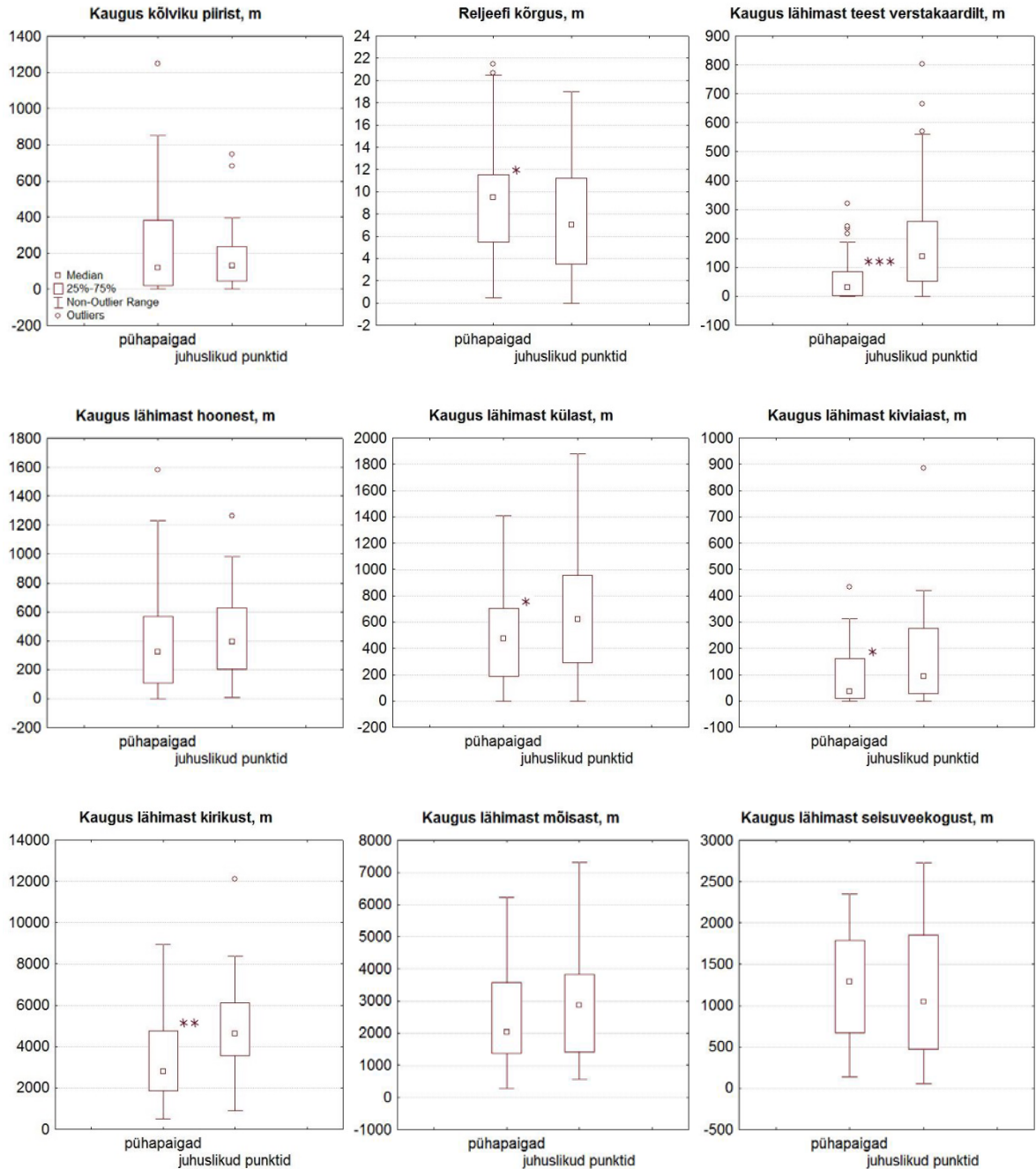
Looduslikud pühapaigad Juuru kihelkonnas asusid statistiliselt usaldusväärsest lähemal Vene 1-verstaselt kaardilt mõõdetud teedele, hoonetele, kõlvikupiiridele, küladele ning tänapäevastele vooluveekogudele kui juhuslikult paiknevad punktid (Joonis 15).

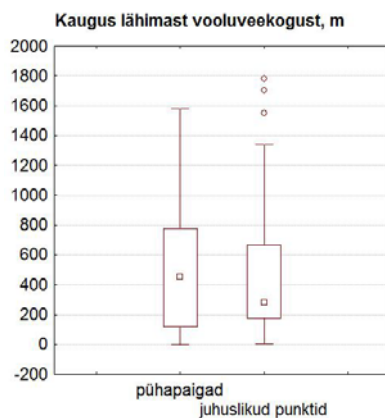

Joonis 15. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide kauguste karpdiagrammid. statistiliselt usaldusväärne erinevus on märgitud tärnidega - * - <math><0,05</math>; **<math><0,01</math>; ***<math><0,001</math>.

Küladele lähemal paiknemine toetab varasemaid väiteid, et Põhja-Eestis on looduslikud pühapaigad enam seotud tervete küladega (Remmel 1998; Valk, 2009b), mis tuleneb sealsest kompaktsemast külatüübist. Teedale, hoonetele ning küladele lähedal asumine viitab teatavale seosele ka asustussüsteemiga, millega looduslikud pühapaigad paratamatult seotud on (Valk, 2007; Jonuks, 2012). Vooluveekogudele lähemal asumine võib olla tingitud Juuru kihelkonna liigniiske pinnase kuivendamiseks rajatud arvukate kraavidega.

Muhu kihelkonna looduslikud pühapaigad asusid statistiliselt usaldusväärsetel kõrgematel kohtadel (Joonis 16), sellist seaduspära muude kihelkondade puhul välja ei tulnud. Võimalik, et Muhu tasasel maastikul peetigi kõrgemaid kohti olulisemateks kui näiteks Põlva kihelkonnas, kus küngastest puudust ei ole.

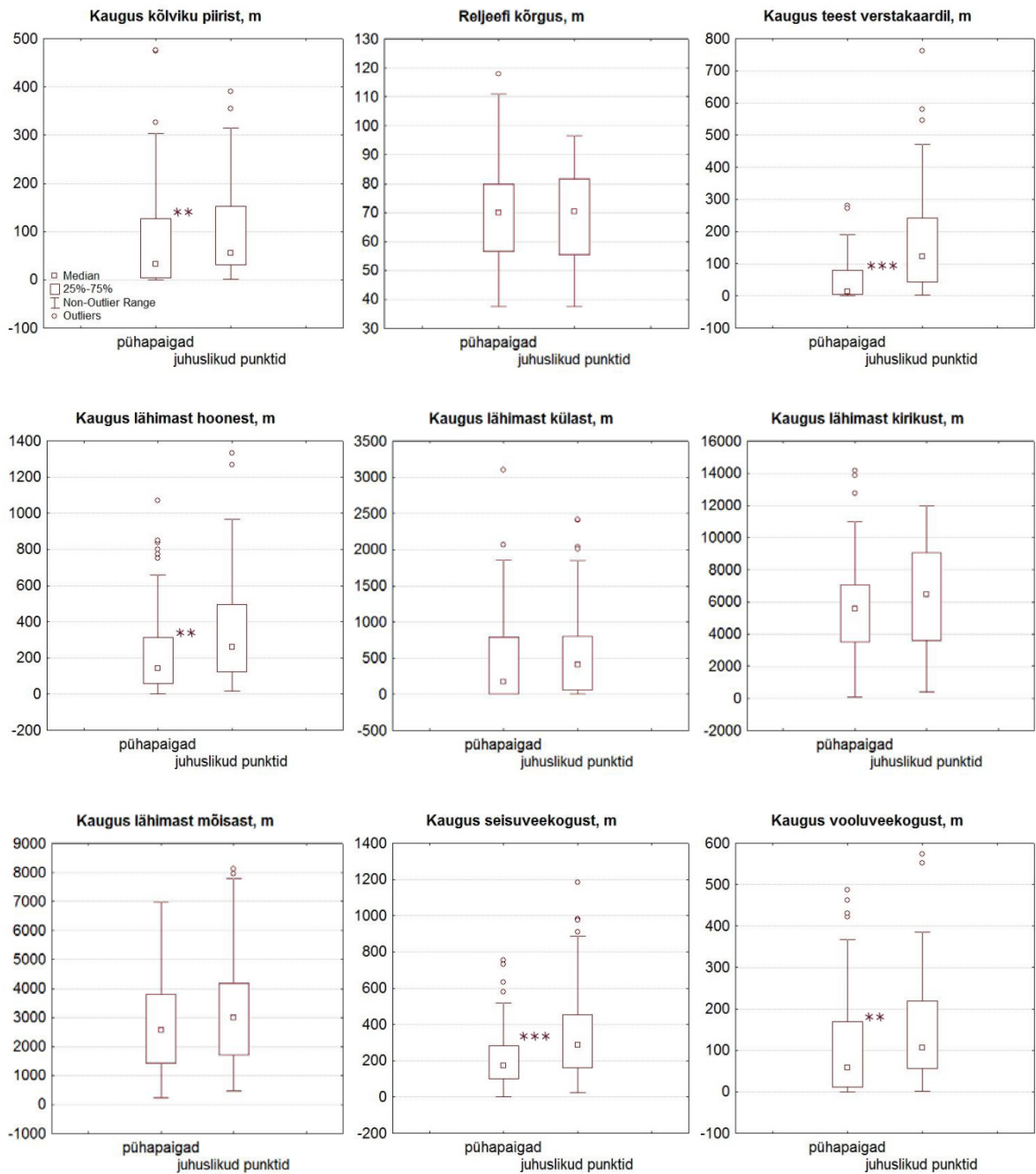

Joonis 16. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide kauguste karpdiagrammid. statistiliselt usaldusväärne erinevus on märgitud tärnidega - * - <math><0,05</math>; **<math><0,01</math>; *** <math><0,001</math>

Lisaks asusid sealsed looduslikud pühapaigad statistiliselt usaldusväärsetel lähemal Vene 1-verstaselt kaardilt mõõdetud teedele, kirikutele, küladele ning kiviaedadele kui juhuslikult paiknevad punktid (Joonis 16). Muhu kihelkonnas ei tulnud välja statistiliselt usaldusväärset erinevust hoonetega, mis tuleneb ilmselt Muhu kihelkonnale omasest asustusstruktuurist, kus külad on kompaktsed ja hajaasustus pole laialdaselt levinud. Ühtlasi toetab see sarnaselt Juuru kihelkonnale seaduspära, et Põhja- ja Lääne-Eestis on looduslikud pühapaigad seotud pigem külade kui üksikute taludega (Remmel 1998; Valk, 2009b).

Põlva kihelkonnas asusid looduslikud pühapaigad statistiliselt usaldusväärsetel lähemal Vene 1-verstaselt kaardilt mõõdetud kõlvikupiiridele, teedele, hoonetele, kirikutele ning tänapäevastele seisu- ja vooluveekogudele kui juhuslikult paiknevad punktid (Joonis 17). Erinevalt Põhja- ja Lääne-Eestis paiknevatele Juuru ja Muhu kihelkondadele ei tulnud siin välja, et looduslikud pühapaigad oleksid küladele lähemal paiknenud kui juhuslikult paiknevad punktid. Välja tuli aga väga statistiliselt usaldusväärne seos üksikhoonetega (Joonis 17). Varem on täheldatud, et Lõuna-Eesti pühapaigad on pigem seotud ühe või paari taluga, samas kui Põhja- ja Lääne-Eestis on nad olnud seotud pigem küladega, (Remmel, 1998; Valk, 2009b). Selline seaduspära tuleneb ilmselt külastruktuuri erinevusest. Põlva kihelkonnas asusid looduslikud pühapaigad selgelt lähemal Vene 1-verstaselt kaardilt mõõdetud teedele kui juhuslikud punktid (Joonis 17). See tuleneb tõenäoliselt asjaolust, et ligi pooled (33 punkti) looduslikest pühapaikadest on kas üksikud ristipuud või ristimetsad, mis paiknevad tulenevalt nendega seotud kombestikust tee ääres. Matusetalitluse käigus on peatunud surnuaeda viiva tee ääres ja tõmmatud tee ääres paiknevasse puusse rist (Kõivupu, 2009).

Joonis 17. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide kauguste karpdiagrammid. statistiliselt usaldusväärne erinevus on märgitud tärnidega - * - <0,05; **<0,01; *** <0,001

Hoonetele asusid nii Juuru kui ka Põlva kihelkondades kõige lähemal pühad mäed, Muhu kihelkonnas seevastu puud (Tabelid 4, 5, 6). Nii Juuru kui ka Muhu kihelkondades asuvad kirikutest kõige kaugemal allikad, Põlvas oli selleks pühapaigatüübiks kivid ja ka ahivare (Tabel 6). Juuru kihelkonnas asusid teedest kõige kaugemal pühad puud ning allikad, Muhu kihelkonnas allikad ja Põlva kihelkonnas pühad kivid. Põlva kihelkonnas on üldiselt ristipuud pühapaikadeks, mis asuvad kõige kaugemal mitmetest uuritavatest maastiku- ja

asustusobjektidest, täpsemalt hoonetest, küladest ja veekogudest. Ristipuuga markeeriti sageli tunnetuslikult piiri siin- ja sealpoolsuse vahel. Seetõttu asusid nad sageli talu, küla või kihelkonna piiril, eemal inimasustusest (Kõivupuu, 2009). Põhja-Eestis on üldiselt looduslikud pühapaigad rohkem seotud küladega (Remmel, 1998; Valk, 2009b). Vaadates looduslike pühapaikade keskmist kaugust külast, ei tulnud Juuru kihelkonna puhul sellist seaduspära välja. Lähima ja kaugeima loodusliku pühapaiga kaugus külast ei olnud märkimisväärselt erinev Lõuna- ja Lääne-Eestis paiknevatest (Tabelid 4, 5, 6). Siiski asusid nii Juuru kui ka Muhu kihelkondades looduslikud pühapaigad statistiliselt usaldusväärselt lähemal küladele kui juhuslikud punktid, viidates ehk teatavale seosele pigem küladega (Joonised 15 ja 16). Põlva kihelkonnas olid pühad puud küladele märgatavalt lähemal, mis Juuru ja Muhu kihelkondades välja ei tulnud. Kõigis kihelkondades paiknesid looduslikud pühapaigad lähemale mõisatele kui kirikutele, sest viimaseid asus kihelkondades hõredamalt kui mõisaid (Tabelid 4, 5, 6).

Muhu kihelkonnas asusid kõige kõrgemal asuvad ootuspäraselt pühad mäed ja kõige madalamal allikad, Põlva kihelkonnas paiknesid kõige kõrgemal pühad kivid, madalaimal aga jällegi allikad (Tabelid 4, 5, 6). Huvitavana tuli välja, et Juuru kihelkonnas asub kõige madalamal justnimelt püha mägi, mis asus kõige lähemal nii hoonetele, küladele kui ka vooluveekogudele, kuna aga püha mäge on antud kihelkonnas vaid üks, siis ei saa ka siit mingeid seaduspärasid otsida. Vooluveekogudele kõige lähemal asuvad nii Muhu kui ka Põlva kihelkonnas allikad, nende seos vooluveekogudega oli oodatav kuna allikad lähevad tihti üle ojadeks (Vilbaste, 2013). Muhu ja Põlva kihelkonnas asuvad mõisatest kõige kaugemal puud, Juurus jällegi pinnalised pühapaigad ning allikad (Tabelid 4, 5, 6). Juuru kihelkonnas asub teerist kõige kaugemal nii kõlvikute piiridest, hoonest, külast, seisu- ja ka vooluveekogust, kuna teeriste on kihelkonnas vaid üks, ei saa siin selle pühapaigatüübi kohta põhjalikumaid järeldusi teha.

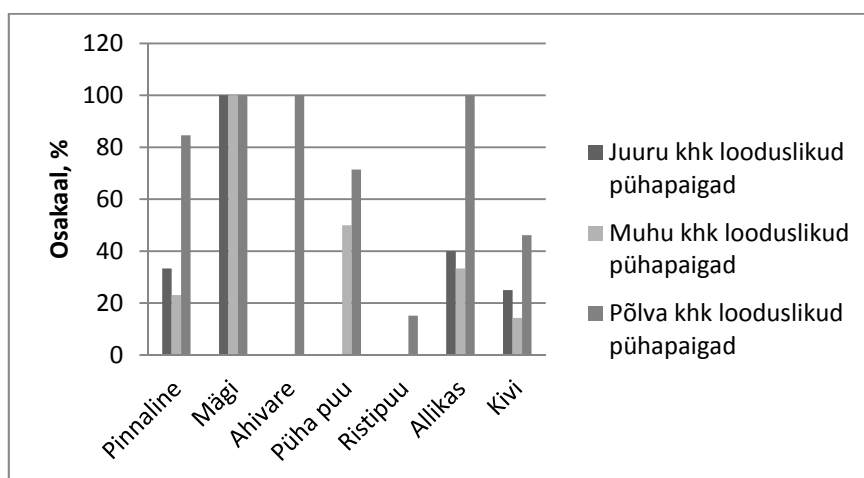
Juuru ja Muhu kihelkonna looduslikest pühapaikadest enamus ei asu nõlvadel (Tabel 7). Juuru kihelkonnas on nõlvadega seotud vaid seitse looduslikku pühapaika, Muhus on see arv neliteist. Põlva kihelkonnas on pisut enam kui pooled, täpsemalt nelikümmend neli looduslikku pühapaika mingil määral nõlvaga seotud, see tuleneb kohalikust maastikupildist, mida iseloomustab künklikkus. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade puhul on näha sagedasemat paiknemist põhja- ja läänenõlvadel. Juuru kihelkonna puhul asuvad nad tihedamini edela- ja loodenõlvadel. Põlva kihelkonnas paiknevad looduslikud pühapaigad

künka lagedel, aga võrreldes teiste kihelkondadega, asub suurem enamus kirde-, kagu-, ida- ja läänesnõlvadel (Tabel 7).

Tabel 7. Looduslikud pühapaigad ja nõlvade ekspositsioon

Nõlva suund	Juuru	Muhu	Põlva
N	0	2	1
NE	0	3	4
NW	1	2	3
S	0	0	2
SE	0	0	4
SW	4	0	3
E	0	0	6
W	0	2	9
Künka lael	2	7	12
Pole nõlval	15	37	39
Kokku	22	51	83

Põlva kihelkonnas asuvad nõlvadel kõik pühad allikad ja mäed. Muhu kihelkonnas asuvad looduslike pühapaikade tüübid suhteliselt võrdsel määral nõlvadel. Juuru kihelkonnas ei esinenud nõlvadel vaid pühad puud ja teerist (Joonis 18). Kõige enam asub kõigis kihelkondades nõlvadel pinnalisi pühapaiku, mägesid ja allikaid, mida pea kõigis kihelkondades oli ka kõige enam (Tabel 1). Üllatusena ei tulnud, et kõik looduslike pühapaikade tüübid esinevad nõlvadel kõige suuremal määral Põlva kihelkonnas (Joonis 18). Põlva kihelkonna enimlevinud pühapaigatüübi-ristipuu puhul nõlval paiknemine nii selgelt välja ei tulnud. Enamasti asuvad nad siiski tasasel metsamaal, kuhu on matuserongkäiguga parem ligi pääseda (Vee, 2013).

Joonis 18. Nõlvadel paiknevad looduslike pühapaikade tüübid kihelkonna kaupa

Juuru kihelkonnas asuvad pühad kivid, hoolimata vetevõrgu ulatuslikust paiknemisest, seisuveekogudest ja ka vooluveekogudest keskmiselt paarisaja meetri kaugusel, mida võib lugeda pigem kaugeks (Tabel 4). Muhu kihelkonnas asuvad pühad kivid lähimast seisuveekogust enam kui kilomeetri ja lähimast vooluveekogust rohkem kui poole kilomeetri kaugusel (Tabel 5), mis võib tuleneda sealse veekogude hulga väiksest arvust ja koondumisest kindlatesse piirkondadesse. Põlva kihelkonnas aga asuvad pühad kivid seisuveekogudest paarisaja meetri ja vooluveekogudest alla saja meetri kaugusel (Tabel 6), viimastest ei paikne nad seega sugugi kaugel. Antud töö kontekstis saab välja tuua vaid Põlva kihelkonna pühade kivide paiknemine vooluveekogude läheduses. See sobib eelnevate tähelepanekutega, et kivid, sealhulgas mitmed ohvrikivid asuvad veekogude läheduses, seda eriti Lõuna-Eestis (Viidalepp, 1940).

Kaugus veekogudest mõõdeti ka pinnaliste looduslike pühapaikade, sealhulgas mägede puhul. Kõigis kihelkondades asusid looduslikud pühapaigad lähemal pigem vooluveekogudele, nii Juuru kui ka Põlva kihelkonnas jäid nad saja meetri raadiusesse (Tabelid 4 ja 6). Muhu kihelkonnas jäid pinnalised pühapaigad vooluveekogudest aga poole kilomeetri kaugusele (Tabel 5). Pinnaliste pühapaikade, sealhulgas pühade mägede seost veekogudega on põhjendatud asjaoluga, et seal viidi läbi suuremaid ja pikemaid kombetalitusi, mistõttu oli vajalik vee kerge kättesaadavus lähedalasetseva veekogu näol (Vilbaste, 2013). Seisuveekogud jäid kõigis kihelkondades pinnalistest pühapaikadest kaugemale, kõige lähemal paiknesid nad pinnalistele pühapaikadele siiski Põlva kihelkonnas. Seos pinnaliste pühapaikade asumine vooluveekogude läheduses tuli seega kõige ilmekamalt välja just mandril paiknevates Juuru ja Põlva kihelkondades.

KOKKUVÕTE

Looduslikud pühapaigad lisavad meid ümbritsevale maastikule omalaadse kultuurilise väärtuste kihi. Nende abil on meil võimalik liita kokku nii looduskeskkond kui traditsioonilised uskumused ja kombed.

Looduslike pühapaiku on Eestis ja ka välismaal maastikulisest seisukohast vähe uuritud. Antud magistritööga toodi välja, mil moel on looduslikud pühapaigad seotud neid ümbritsevate maastikuobjektidega, teedega ja inimasustusega. Selle tarbeks uuriti kolme Eesti kihelkonda, mis annavad esmase ülevaate Eesti looduslike pühapaikade maastikul paiknemise eripäradest. Uuritavateks kihelkondadeks olid Põhja-Eestis Juuru, Lääne-Eestis Muhu ning Lõuna-Eestis Põlva kihelkond. Leitud seosed muudavad tulevikus inventeerijatel lihtsamaks looduslike pühapaikade leidmise ja annavad pidepunkti edasiste uuringute jaoks.

Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade näol on valdavalt tegu kivide ning pinnaliste pühapaikadega. Omapärase tüübina esines Juurus ka teerist kui pühapaik. Juuru looduslikud pühapaigad asusid enamasti rohumaadel, põõsastikes ning põldudel. Sealsed looduslikud pühapaigad asusid statistiliselt usaldusväärselt lähemal kõlvikute piiridele, hoonetele, küladele, vooluveekogudele ja teedele.

Muhu kihelkonna looduslikud pühapaigad asusid valdavalt lagedatel aladel või lehtmetsas. Looduslikest pühapaikadest domineerivad kivid ja pinnalised pühapaigad, kusjuures kivid on Lääne-Eestile iseloomulikult seotud ravimisega. Muhu kihelkonna looduslikud pühapaigad asusid kõrgematel aladel ja olid statistiliselt usaldusväärselt lähemal kiviaedade, kirikute, küladele ja teedele.

Põlva kihelkonna looduslikud pühapaigad paiknesid suuremalt jaolt eri tüüpi metsades ja erinevatel lagedatel aladel: põldudel ja rohumaadel. Domineerivateks looduslike pühapaikade tüüpideks on ristipuud ja -metsad ning erinevad pinnalised pühapaigad. Põlva kihelkonna looduslikud pühapaigad paiknesid valdavalt kõlvikute piiride läheduses ja on seal leiduvate

ristipuude rohkuse tõttu tihedalt seotud teedega. Usaldusväärne seos ilmnes ka hoonete, kirikute, seisu- ja vooluveekogude läheduses paiknemisega.

Kõigis kolmes kihelkonnas tuli välja looduslike pühapaikade paiknemine põldudel ja rohumaadel. Kuna põllud ja rohumaad asuvad asulatele üldjuhul lähemal kui metsad, annab tulemus kaudselt märku ka looduslike pühapaikade seosest asustustriga. Põlva kihelkond on siinkohal erandlik, kuna enamuse pühapaiku asus seal hoopis metsas. See tuleneb aga ristipuude suurest osakaalust sealsete looduslike pühapaikade seas, ristipuud on juba olemuslikult seotud pigem metsadega, eriti segametsadega ja lagedal maal asuvad harva.

Looduslike pühapaikadega seotud piiridki olid enamasti seotud põldude ja rohumaade ning metsadega. Kinnitades seeläbi, et looduslikud pühapaigad paiknevad lähemal inimasustusele ja asuvad tunnetuslikult küla ja sellest välja jääva ala piiril.

Üldiselt on eeldatud, et Põhja- ja Lääne-Eestis on looduslikud pühapaigad enam küladega seotud, sellist seaduspära Juuru kihelkonna juures välja ei tulnud. Kaugused küladest ei erinenud märkimisväärselt Muhu ja Põlva kihelkondadest. Võrdluses looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide vahel, selgus, et usaldusväärselt erinesid kaugused küladest Juuru ja Muhu kihelkondades, mis jällegi toetab seisukohta, et Põhja- ja Lääne-Eestis on looduslikud pühapaigad küladega enam seotud kui Lõuna-Eestis. Looduslike pühapaikade ja juhuslike punktide võrdluses ilmnes kõigi kihelkondade puhul ka pühapaikade paiknemine teede läheduses.

Kihelkondades esinevad hõredamad alad looduslike pühapaikade ruumilises paiknemises paistavad olevat seotud ka looduslike oludega. Suuremad metsamassiivid ja soo-alad käituvad kui looduslikud barjäärid, mis on takistanud info levikut ja seeläbi ka teadmiste säilimist. Põlva kihelkonnas on barjäärideks suuremad ja liigniisked metsamassiivid, Juurus ning Muhus suuremad rabad ja liigniisked alad.

SUMMARY

Landscape analysis of sacred natural sites in the parishes of Juuru, Muhu and Põlva.

Historical sacred natural sites in Estonia are considered to be places, that can be associated with religious activities like praying, sacrificing and healing. Knowledge about them can be derived from folkloric, archaeological, historical, ethnological or other data (Kultuuriministeerium, 2008).

The main purpose of the research was to find connections between sacred natural sites and the landscape and settlement pattern that surrounds them. In theory it is noted, that regional differences exist in the appearance and meaning of sacred natural sites (Valk, 2009b).

The examined parishes are located in different parts of Estonia: Juuru in the northern part, Muhu in the western part and Põlva in the southern part. This can reveal primary differences in the regional characteristics of the sacred natural sites.

The research is based on the inventory reports about said parishes, from which the author got the coordinates and a small description of each sacred natural site. The study included 22 sites in Juuru parish, 51 sites in Muhu parish and 83 sites in Põlva parish. In order to compare sacred natural sites with sites that have not been affected by human preferences, the author generated random points to each parish. A database was generated for sacred natural sites and random points in each parish. These databases contained information like the distance of the closest road, building, church, village, manor, lake/pond, river/ditch and closest land use border. All of these distances, except the distances from the water, were measured by the author from the Russian 1-verst map.

The most common types of sacred natural sites in Juuru and Muhu parishes were sacred stones and land areas. In Põlva parish, the most popular types were cross-trees, sacred stones and land areas. Traditions regarding cross-trees have been preserved in the southern part of

Estonia and we can still find numerous cross-trees that stand next to the roads leading to graveyards.

Sacred natural sites in all three parishes were frequently situated in the fields and meadows. This result is logical because fields and meadows are closer to the settlements than forests. Põlva parish was the only exception, most of the sacred natural sites there were situated in the forest. This was due to the high percentage of cross-trees, which are usually more connected with forest.

The land usage borders were also connected with fields/meadows and forest. Sacred natural sites in Muhu parish were located furthest from the land usage borders, sacred natural sites in Juuru and Põlva were much closer to the borders. Sacred natural sites in all of the parishes were statistically reliably closer to the land use borders. Their connectivity to forest may also indicate their positioning in the transition zone between the village and the nature.

Sacred natural sites were statistically reliably higher than random points only in Muhu parish. It may be because of the fact that Muhu parish is quite flat and higher points may have been considered to be more important than for example in Põlva parish, which has a lot of small hills.

Every parish had some areas that did not have any sacred natural sites. It can be explained with natural conditions. Sacred natural sites in Muhu and Juuru parishes are absent in the bigger bog areas. Põlva parish's gaps are usually caused by larger inhabited forest areas. These natural borders may have blocked the movement of information and caused isolation. So the knowledge of the sacred natural sites in those areas has faded away.

In conclusion the sacred natural sites are closely related to the landscape around them. They are usually fairly close to the houses/villages and roads, and are often located on the fields/meadows or on the edge of the forests. Still, more investigations are needed in other parishes in order to thoroughly examine the relationships between sacred natural sites and landscapes.

TÄNUAVALDUSED

Autor soovib siinkohal tänada oma juhendajaid Taavi Paed ja Evelyn Uuemaad, kes andsid igakülgselt nõu ja suunasid väsimatult töö läbiviimisel. Lisaks tahaksin tänada ka Jüri Metssalu, kes aitas Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade asukohtade kindlaksmääramisel ning aitas hea nõuga kaasa töö valmimisele. Tänu väärivad ka Ahto Kaasik, kes aitas Muhu kihelkondade looduslike pühapaikade asukohtade kindlaksmääramisel. Lisaks tänab autor ka kõiki looduslike pühapaikade inventeerimistega seotud välitöödel osalenuid.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Antrop, M.**, 2003. Why landscapes from the past are important for the future. *Landscape and Urban Planning*, 70, 21–34.
- Anttonen, V.**, 1992. „Püha“ mõiste rahvausundi uurimises. *Akadeemia*, 12, 2514–2535.
- Berkes, F.**, 2001. Religious traditions and biodiversity. In: Levin, S.A. (Ed), *Encyclopedia of Biodiversity*. Vol. 5. Academic Press, San Diego, pp 109–120.
- Charmichael, D. L., Hubert, J., Reeves, B., Schanche, A.**, 1994. *Sacred Sites, Sacred Places*. Routledge, Abingdon, 328 p.
- Daye, D. D., Healey, J. R.**, 2015. Impacts of land-use change on sacred forests at the landscape scale. *Global Ecology and Conservation*, 3, 349–358.
- Dudley, N., Higgins-Zogib, L., Mansourian, S.**, 2009. The Links between Protected Areas, Faiths, and Sacred Natural Sites. *Conservation Biology*, 23 (3), 568–577.
- Eisen, M. J.**, 1996. *Esivanemate ohverdamised*. Mats, Tallinn, 192 lk.
- Hiimäe, M.**, 2011. *Pühad kivid Eestimaal*. Tammerraamat, Tallinn, 152 lk.
- Jonuks, T.**, 2007. Holy Groves in Estonian Tradition. *Estonian Journal of Archaeology*, 1, 3–38.
- Jonuks, T.**, 2009. Hiied Eesti pühapaikade uurimisloos. *Mäetagused*, 42, 33–54.
- Jonuks, T.**, 2011. Hiis-sites in Northern Estonia: distinctive hills and plain fields. *Archaeologia Baltica*, 15, 22–30.
- Jonuks, T.**, 2012. Hiis-sites in the parishes of Rapla and Juuru. *Estonian Journal of Archaeology*, 1, 168–183.
- Jonuks, T., Veldi, M., Oras, E.**, 2014. Looduslikud pühapaigad- uue ja vana piiril. *Vikerkaar*, 7/8, 93–108.
- Kaasik, A.**, 2009. Ajaloolised looduslikud pühapaigad- väärtused looduse ja kultuuri piirimail. Rmt: Kaasik, A., Valk, H. (Koost), *Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse*. Maalehe raamat, Tallinn, lk 23–74.
- Karjalainen, K. F.**, 1922. *Die Religion der Jugra-Völker*. Suomalainen tiedeakatemia, Porvoo, 204 S.

- Kõivupuu, M.**, 1996. Ristipuud Lõuna-Eesti matusekombestikus. *Akadeemia*, 1, 35–61.
- Kõivupuu, M.**, 2009. Hinged puhkavad puudes. Huma, Tallinn, 103 lk.
- Kütt, A.**, 2009. Maarahva pühade puude ja puistutega seotud käituminormid. Rmt: Kaasik, A., Valk, H. (Koost), *Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse*. Maalehe raamat, Tallinn, lk 185–212.
- Loorits, O.**, 1935. Mulgimaa ohvrikohad = Die Opferstätten in Mulgimaa. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 78 lk.
- Loorits, O.**, 1990. Eesti rahvausundi maailmavaade. *Periodika*, Tallinn, 79 lk.
- Masing, U.**, 1995. Eesti usund. Ilmamaa, Tartu, 221 lk.
- McLeod, C., Wild, R.**, 2011. *Looduslikud pühapaigad: juhend kaitsealade valitsejatele*. Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda, Tartu, 106 lk.
- Metssalu, J.**, 2009. Kohapärimuslikud välitööd Juuru kihelkonnas olid viljakad. *Nädaline*, 129 (2286), 11.
- Metssalu, J.**, 2014. Lau küla muistised ja pärimuspaigad. Rmt: Kask, K. (Toim), *Lau küla lood*. Rajakaar, Lau, lk 41–108.
- Oras, M.**, 2013. Eesti looduslike pühapaikade liigid ja uurimislugu: ülevaade trükis ilmunust. *Proseminaritöö*, Tartu Ülikool, Tartu, 37 lk.
- Paulson, I.**, 1997. Vana eesti rahvausk: usundiloolisi esseid. Ilmamaa, Tartu, 174 lk.
- Rommel, M. A.**, 1998. Hiie ase: hiis eesti rahvapärimuses. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 190 lk.
- Rutte, C.**, 2011. The sacred commons: Conflicts and solutions of resource management in natural sites. *Biological Conservation*, 10, 2387–2394.
- Siikala, A. L.**, 2004. Kuuluvuspaigad: ajaloo taasloomine. *Mäetagused* 26, 53–67.
- Tacon, P. S. C.**, 2010. Identifying Ancient Sacred Landscapes in Australia. In: Preucel, R. W., Mrozowski, S. A. (Eds), *Contemporary Archaeology in Theory: The New Pragmatism*. Wiley-Blackwell, Oxford, pp 77–90
- Tamla, T.**, 1985. Kultuslikud allikad Eestis. *Rahvasuust kirjapanekuni: uurimusi rahvaluule ja proosaloomingu kogumisloost*. Emakeele Seltsi toimetised 17, 122–146
- Torp-Kõivupuu, M.**, 2004. Ristipuud maastikul ja usundilises jutupärimuses. *Mäetagused*, 27, 105–125.
- Turner, V.**, 1970. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell University Press, Cornell, 417 p.

- Valk, H.**, 1995. Lõuna-Eesti XIII–XVII/XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. Rmt: Hiimäe, M., Kõiva, M. (Toim), Rahvausund tänapäeval. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, lk 454–471.
- Valk, H.**, 2007. Choosing Holy Places. *Journal of Roman Archaeology*, 67 (1), 201–212.
- Valk, H.**, 2009a. Looduslikud pühapaigad kui muistised: arheoloogia vaatenurk. Rmt: Kaasik, A., Valk, H. (koost), Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse. Maalehe raamat, Tallinn, lk 135–170.
- Valk, H.**, 2009b. Sacred Natural Places of Estonia: Regional Aspects. *Folklore*, 42, 45–66.
- Valk, Ü.**, 1998. Inimene ja teispoosus eesti rahvausundis. Rmt: Viires, A., Vunder, E (koost), Eesti rahvakultuur. Eesti entsüklopeediakirjastus, Tallinn, lk 485–512.
- Valk, Ü.**, 2005. Eesti rahvaluule loodusenägemised. Rmt: Maran, T., Tüür, K. (Koost), Eesti looduskultuur. Bookmill, Tartu, lk 429–54.
- Vee, M.**, 2013. Põlva kihelkonna ristipuude maastikuline analüüs. Bakalaureusetöö, Eesti Maaülikool, Tartu, 49 lk.
- Verschuuren, B., Wild, R., McNeely, J. A., Oviedo, G.**, 2010. Introduction: Sacred Natural Sites the Foundations of Conservation. In: Verschuuren, B., Wild, R., McNeely, J. A., Oviedo, G. (Eds), Sacred Natural Sites: Conserving Nature & Culture. Earthscan, London, pp 1–14.
- Viidalepp, R.**, 1940. Iseloomustavat Eesti ohvrikividest. Eesti Rahvaluulearhiiv, Tartu, 47 lk.
- Viires, A.**, 1975. Puud ja inimesed. Valgus, Tallinn, 160 lk.
- Vilbaste, K.**, 2013. Eesti allikad. Varrak, Tallinn, 352 lk.
- Äikas, T.**, 2011. From fell tops to standing stones: sacred landscapes in northern Finland. *Archaeologia Baltica*, 15, 16–21.

Internetiallikad

- Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskus, 2013. Ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise meetodika. Kättesaadav: http://www.flaj.ut.ee/sites/default/files/www_ut/uurimismetoodika_270219.pdf (13.04.2015)
- Kultuuriministeerium, 2008. Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad: uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2008-2012. Kättesaadav:

http://www.kul.ee/sites/default/files/looduslikud_pyhapaigad_arengukava_2008_2012.pdf

(17.05.2015)

Puss, F., 1995. Puudega seotud pärimused ja traditsioonid Eesti rahvakultuuris. Kättesaadav:

<http://www.hot.ee/fpuss/bibl/proseminar.html> (17.05.2015)

Käsikirjad

Metssalu, J., 2012. Juuru kihelkonna pühad allikad. Käsikiri.

LISAD

Lisa 1. Juuru kihelkonna juhuslike punktide asetsemine.

Lisa 2. Muhu kihelkonna juhuslike punktide asetsemine.

Lisa 3. Põlva kihelkonna juhuslike punktide asetsemine.

Lisa 4. Looduslike pühapaikade andmetabeli struktuuri fragment, Põlva kihelkonna näitel

Lisa 5. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused asustus- ja maastiku-objektidest kõlvikutüübi kaupa, m.

Lisa 6. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused asustus- ja maastiku-objektidest kõlvikutüübi kaupa, m.

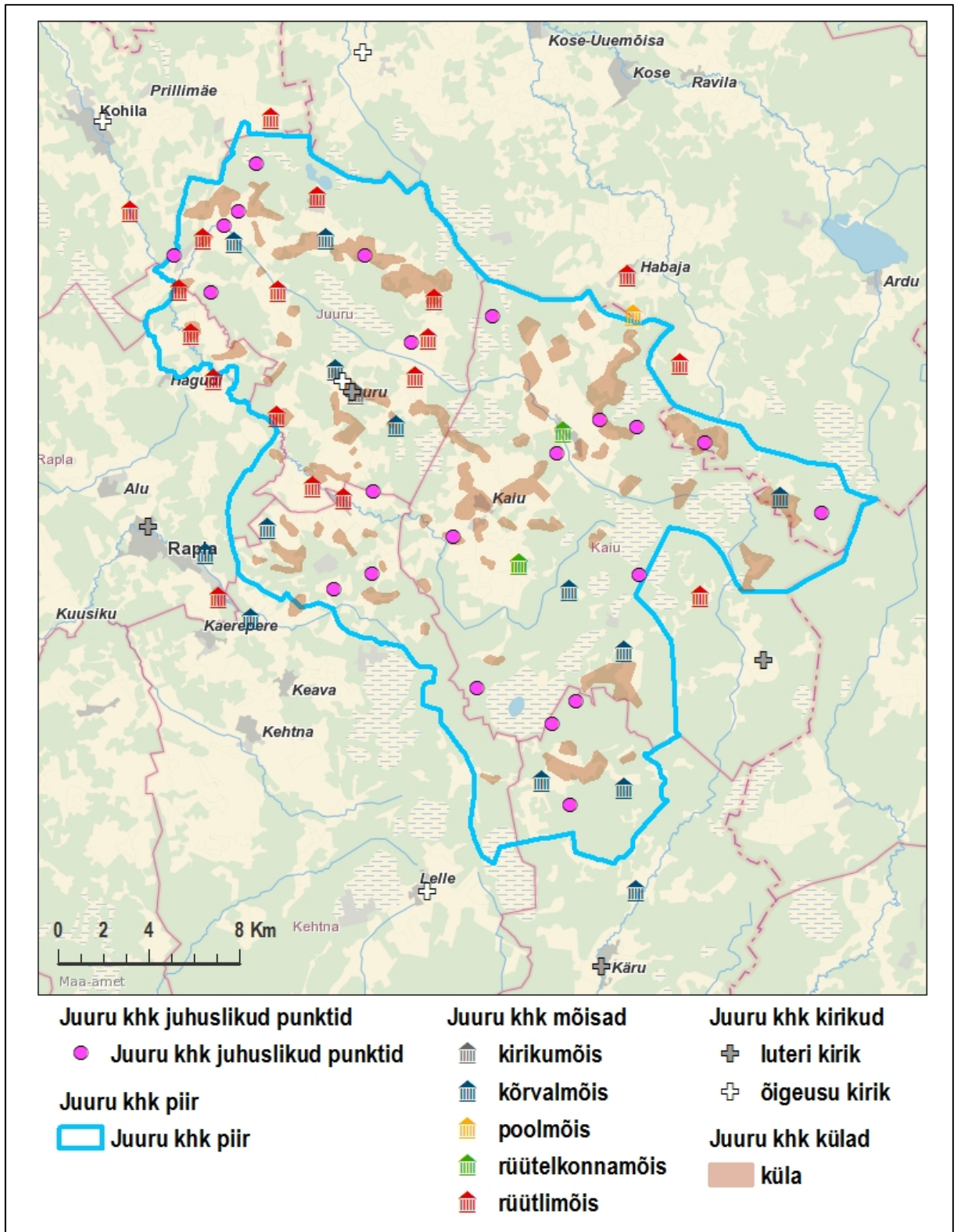
Lisa 7. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused asustus- ja maastiku-objektidest kõlvikutüübi kaupa, m.

Lisa 8. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikadega seotud kõlvikute piirid, m.

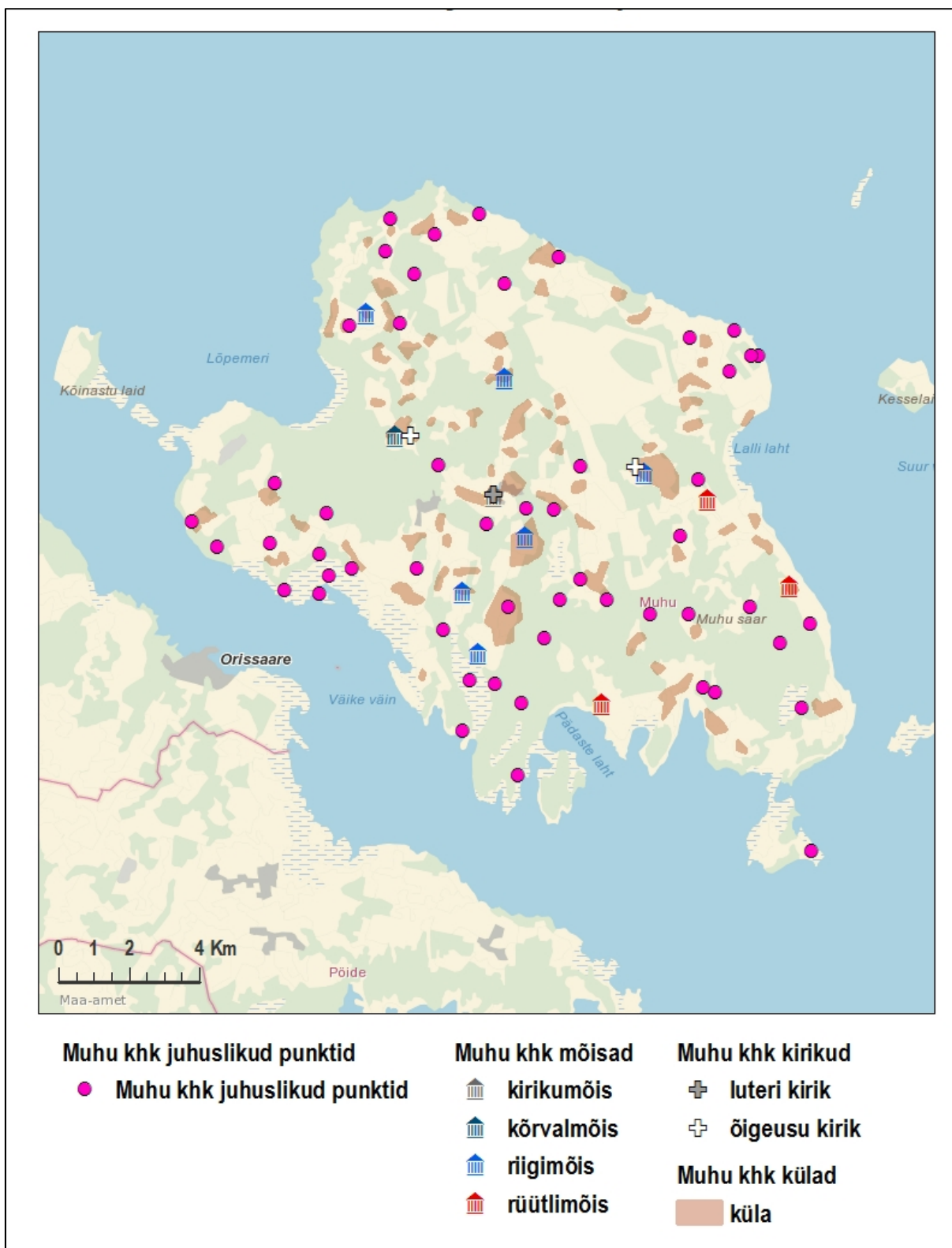
Lisa 9. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikadega seotud kõlvikute piirid, m.

Lisa 10. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikadega seotud kõlvikute piirid, m.

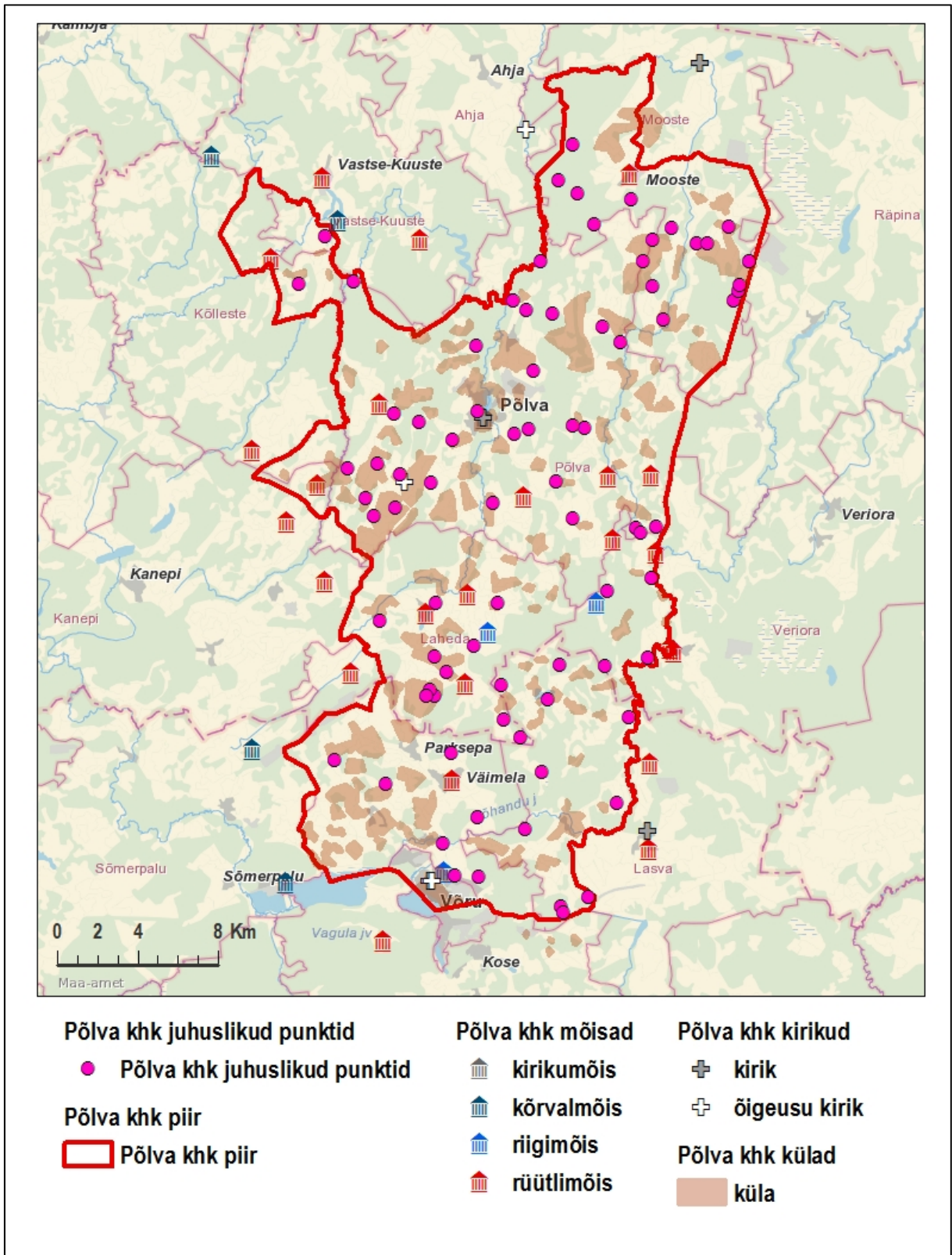
Lisa 1. Juuru kihelkonna juhuslike punktide asetsemine.

Lisa 2. Muhu kihelkonna juhuslike punktide asetsemine.

Lisa 3. Põlva kihelkonna juhuslike punktide asetsemine.

Lisa 4. Looduslike pühapaikade andmetabeli struktuuri fragment, Põlva kihelkonna näitel.

Paiganimi	Inventeerimisnr	Tüüp	Koha kindlus (P-pole kindel)	Maastikut eristumine (NN nii ja naa)	Maa kasutus tänapäeval	Tänane küla	Lähim küla versta-kaardil	Kõlvik	Kõlviku piiri olemasolu (0-ei; 1-jah)	Piiri tüüp	Kaugus piirist	Kõrgus	Nõlv (0-ei; 1-jah)	Nõlva kalde-suund	Kaugus lähim tee, m	Teed	Kaugus lähim. hoonest, m	Kaugus lähim. kirikust, m	Kaugus lähim. m õisast, m	Kaugus lähim. külast, m	Kaugus lähim. seisuveekogust, m	Kaugus lähim. vooluveekogust, m	N	E	Asustus	Reljef	Metainfo
Aarna/Hatiku ohvikivi	RR031	Kivi	J	E	Mets	Aarna	Hatiku	Segamets	0	segamets-rohumaa	197	66	0	0	148	Metsatee	189	189	7829	3788	1425	866	6443114	673816	-	Tasane	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Aarna-Kala teeharu ristipuud	EM016	Risti-puu	J	NN		Aarna	Mammaste/Perametsa	Segamets	1	segamets-põld	10	82	0	0	15	Põlva-Ihamaru maantee	143	143	3093	1803	119	122	6439353	677395	-	Tasane	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Aarnaristipuud I	EM005	Risti-puu	J	NN		Aarna	Trohvi	Segamets	1	segamets-põld	84	84	0	0	6	Saverna-Põlvamnt	774	774	4365	1429	1275	295	6439332	673943	-	Tasane	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Aarnaristipuud II	EM007	Risti-puu	J	NN		Aarna	Trohvi	Segamets	0	Sega-mets-põld	120	85	0	0	8	Saverna-Põlvamnt	840	840	4419	1435	1217	325	6439354	673859,9	-	Tasane	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Adiste Kirivaläte	RR026	Allikas	J	J	Lagendik	Adiste	Adiste	Okasmets	1	okasmets-rohumaa	21	48	1	N	114	Metsatee	252	252	8031	6052	671	37	6445704	685069	-	Järsk orunõlv	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Adiste ohvikask	RR025	Puu	NN	E	Rohumaa	Adiste	Adiste	Põld	1	rohumaa-põld	10	52	1	W	116	-	84	84	7361	6980	0	383	6444651	685170	-	Nõlv	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Andre/Sika ohvikas	EM025	Allikas	J		Mets	Andre	Sika	Soostunud rohumaa	1	põld-soost.rohumaa	90	59	1	W	172	Jalgtee	103	103	6461	2023	37	59	6433071	683093	-	Järsk orunõlv Tasane maa	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Andre/Sika ohvikivi	EM024	Kivi	J	E	Mets	Tromsi	Sika	Segamets	1	segamets-põld	4	79	0	0	25	Metsatee Tromsi külla	60	60	6989	2585	763	323	6433061	684204	-	Tasane	Põlva kihelkonna inventuuri-leht
Eoste keldrimägi	RR036	Maa-ala	NN	E	Rohumaa	Eoste	Eoste	Soostunud rohumaa	1	põld-soos.rohumaa	0	44	0	0	0,1	Kahe tee vaheline kolmnurk	54	54	5882	5699	154	38	6444679	682165	-	Tasane	Põlva kihelkonna inventuuri-leht

Lisa 5. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused asustus- ja maastikuobjektidest kõlvikutüübi kaupa, m.

Kõlviku tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Pöld	5	51	75	116	235	5321	1293	141	503	260
Okasmets	1	176	73	0	481	7274	1629	554	962	733
Pöösastik	1	85	71	73	321	9130	543	546	782	2
Rohumaa	2	2	72	67	37	8512	1844	363	1077	352
Soostunud rohumaa	9	83	68	371	497	8278	1968	457	395	46
Soostunud pöösastik	4	0	67	51	96	6282	2063	512	478	35
Kokku	22	48	70	197	324	7257	1740	395	540	150

Lisa 6. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused asustus- ja maastikuobjektidest kõlvikutüübi kaupa, m.

Kõlviku tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kiviaiast	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Pöld	32	347	12	59	409	85	3189	2091	491	1262	606
Lehtmets	10	28	7	67	274	54	2562	2363	244	762	264
Ranna-rohumaa	7	123	3	139	514	217	5922	4211	665	1414	902
Soostunud rohumaa	1	180	6	167	294	40	4487	2410	228	2351	0
Õueala	1	2	11	1	18	0	2276	707	0	1934	88
Kokku	51	241	10	73	241	48	1726	1219	245	1066	1257

Lisa 7. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikade keskmised kaugused asustus- ja maastikuobjektidest kõlvikutüübi kaupa, m.

Kõlviku tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Pöld	27	136	74	50	61	5075	2395	169	131	80
Segamets	24	60	69	41	326	5624	2629	598	264	118
Okasmets	14	108	68	26	392	6928	3530	1255	362	212
Park	1	62	80	45	493	3792	565	0	250	1
Lehtmets	2	36	59	197	123	9469	4550	276	117	86
Raiesmik	1	135	76	101	423	5192	2926	1012	488	87
Rohumaa	7	90	71	77	303	6013	2766	552	269	97
Soostunud rohumaa	5	28	51	95	152	5928	3126	398	104	28
Soostunud segamets	1	235	77	432	848	3525	3495	762	501	169
Õueala	1	8	87	56	40	75	4033	0	163	431
Kokku	83	83	75	69	226	5517	2818	504	224	112

Lisa 8. Juuru kihelkonna looduslike pühapaikadega seotud kõlvikute piirid, m.

Piiri tüüp	Looduslike püha-paikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Soost. rohumaa - põld	5	10	72	185	250	7396	2729	156	440	63
Soost. rohumaa - lehtmets	1	273	71	338	489	10519	1698	376	722	107
Rohumaa - põld	2	2	72	67	37	8512	1844	363	1077	352
Põld - okasmets	2	16	73	41	339	7472	1386	204	351	202
Soost. rohumaa - soost. põõsastik	2	16	66	916	900	5629	2090	805	317	27
Soost. põõsastik - põld	3	0	68	15	68	6370	2190	648	469	33
Kokku	15	53	70	260	347	7650	1990	426	563	131

Lisa 9. Muhu kihelkonna looduslike pühapaikadega seotud kõlvikute piirid, m.

Piiri tüüp	Looduslike püha-paikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kiviaiast	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Põld - rohumaa	1	36	8	36	70	1	5714	2101	66	780	109
Põld - lehtmets	14	18	8	46	190	22	3599	2505	274	791	263
Soost. rohumaa - lehtmets	1	10	8	85	438	89	1665	1781	411	460	70
Ranna-rohumaa - meri	2	6	1	414	811	368	7581	4819	777	1327	834
Õueala - rohumaa	1	2	11	1	18	0	2276	707	0	1934	88
Kokku	19	14	7	116	305	96	4167	2383	305	1058	273

Lisa 10. Põlva kihelkonna looduslike pühapaikadega seotud kõlvikute piirid, m.

Piiri tüüp	Looduslike pühapaikade arv	Kaugus lähima kõlviku piirist	Reljeefi kõrgus	Kaugus lähimast teest	Kaugus lähimast hoonest	Kaugus lähimast kirikust	Kaugus lähimast mõisast	Kaugus lähimast külast	Kaugus lähimast seisuveekogust	Kaugus lähimast vooluveekogust
Põld - soost. Rohumaa	4	2	48	23	73	5925	4226	39	114	40
Lehtmets - põld	1	40	70	272	141	7956	2757	42	156	122
Lehtmets - rohumaa	1	31	49	122	104	10983	6343	510	79	50
Okasmets - põld	5	22	70	6	343	5484	3377	862	313	189
Okasmets - rohumaa	2	16	64	59	292	5645	3823	336	24	15
Okasmets - soost. rohumaa	3	12	50	63	343	6073	4499	718	353	84
Raiesmik - segamets	1	0	95	6	169	3305	2828	65	64	0
Rohumaa - põld	10	15	73	67	119	4776	3334	172	186	40
Segamets - soost. rohumaa	1	7	44	190	300	9620	6994	271	489	16
Segamets - põld	14	4	68	26	301	5328	2777	630	229	146
Segamets - rohumaa	2	19	62	149	176	6969	1192	568	146	18
Soost. rohumaa - lehtmets	1	5	57	99	147	4930	595	1228	53	0
Õueala - põld	1	8	66	403	20	1838	1893	0	80	161
Õueala - rohumaa	1	8	87	56	40	75	4033	0	163	431
Kokku	47	14	64	110	183	5636	3476	389	175	94

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maris Vee,

(sünnikuupäev: 12.08.1991)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Looduslike pühapaikade maastikuline analüüs Juuru, Muhu ja Põlva kihelkondade näitel“, mille juhendajad on Taavi Pae ja Evelyn Uuemaa,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 17.05.2015